

V SOTIENJÄLKEINEN SUURI MURROS, jossa Sivistysliiton perusta ja toiminta laajenevat voimakkaasti

13. SIVISTYSTYÖHÖN UUSI VAIHE

Suomalaiset ottivat jatkosodan päättymisen vastaan syksyllä 1944 monella tavalla.¹ Suuri huojentuminen taistelujen taukoamisesta oli varmasti useimmilla päällimmäisten tuntojen joukossa. Moni nuori rintamasotilas tai sodan edellyttämässä erilaisissa tehtävissä palvellut nuori nainen palasi jatkamaan elämäänsä tarkalleen siitä mistä oli sotaan kotikylästään lähtenytkin.

Esimerkiksi turkulainen laivapuosepän poika Mauno Koivistokin palasi kotiinsa, samaan tuttuun neljän hengen hellahuoneeseen ”sekä fyysisesti että henkisesti eheänä, mutta sodan kokemusten vaivaamana”. Näin hän myöhemmin muistelmissaan tiivisti. Koulunkäynti oli päättynyt kansakouluun, ja ammattitaitoa oli kertynyt vain välttämättömiin sotatöihin. Leipää oli kuitenkin lähdettävä heti tienaamaan. Ensimmäiseksi hän ryhtyi ”kirvesmieheksi vähin työvälinein ja puutteellisella osaamisella”. Syksyllä 1945 Koivisto osallistui 22-vuotiaana rintamamiehille järjestetyille metalliviilarin pikakoulutuskurssille. Siitä seurasi sitten merkittävä kimmoke koko tulevalle elämäntielle: hän päätti ryhtyä opiskelemaan aivan järjestelmällisesti.

Mauno Koiviston tavoin lukuisat nuoret saivat sodasta palattuaan hyödyllisen opiskelun kipinän, tavalla taikka toisella. Useille myös avautui mahdollisuus lähteä opintielle, mikä sitten auttoi elämässä eteenpäin. Aivan kaikki eivät tosin kyenneet pyrkimyksissään onnistumaan ihan samoin kuin Koivisto: jo keväällä 1947 oli keskikoulun oppimäärä suoritettu Turun suomalaisen yhteiskoulun iltalinjalla.

Kesällä Koivisto pääsi sisätyöhön konepuusepäksi, ja lyhyesti ilmaisten töiden sekä poliittisten harrastusten ohessa luvut jatkuivat iltalinjalla ylioppilastutkintoon vuonna 1949. Turun sataman työkonttorin hoitajan tehtävät tarjosivat kaikinensa sittemmin aihepiirin sosiologian väitöskirjaan, jonka valmistuminen ja hyväksyminen syksyllä 1956 toi filosofian tohtorin arvon, mahdollisuuden yliopistolliseen uraan ja myös maanlaajuista julkisuutta.² Tapio Bergholm on kiteyttänyt: ”Hän oli sivutoimisena opiskelijana poikkeuksellisen tehokas.”³ Ei ollut lainkaan ihme, että Koivistosta

¹ Monitahoisesta ”sodanjälkeisestä tunnemaisemasta” ks. Marja Tuominen: Sota joka ei koskaan päättynyt, teoksessa *Maamme* s 215–242; ks. myös *Onnen aika? Valoja ja varjoja 1950-luvulla*. Toim. Kirsi-Maria Hytönen, Keijo Rantanen. Helsinki: Atena 2013, s 8–9 (Kirsi-Maria Hytönen), 81–84 (Ville Kivimäki)

² Mauno Koivisto: *Liikkeen suunta*. Helsinki: Kirjayhtymä 1997 (Koivisto 1997), s 13, 16, 23; lainaukset s 13; ks. myös *Kyllä se siitä! Mauno Koiviston ensimmäiset kahdeksan vuosikymmentä*. Toim. kunta Tellervo Koivisto, Seppo Lindblom, Jaakko Kalela, Olli Arrakoski. Helsinki: Tammi 2003, s 39, 42–43, 65–67. Väitöskirja oli ”Sosiaaliset suhteet Turun satamassa: sosiologinen tutkimus”. Turun Yliopisto 1956.

³ Tapio Bergholm: *Työsuhteet Turun satamassa*, teoksessa *Merkkillinen Mauno*. Toim. Seppo Lindblom, Pekka Korpinen. Helsinki: Kirjayhtymä 2019 (Bergholm 2019), s 36, opinnoista myös s 37–59; Paavo Löppönen: *Koiviston tieteellinen orientoituminen*, teoksessa *Merkkillinen Mauno* s 101–125. – Laura Andersson kiinnitti kirjoittajan huomion tähän teokseen.

kuultiin sittemmin vielä.⁴

Elämänuskoa ja menetysten muistelua

Vaikeimmat ajat jäivät päivä päivältä kauemmaksi. Suomalaisten elämänuskon vahvistumisesta ja uudesta elämänriemusta kertoivat esimerkiksi elo-syyskuusta 1945 alkaen poikkeuksellisen suuret syntyneiden lasten määrät. Suuret ikäluokat saivat alkunsa.⁵

Välirauhansopimuksen monet vaativat ehdot sekä vuosien kuluessa koetut kärsimykset ja menetykset jäivät monia ymmärrettävästi vaivaamaan ja ahdistamaan, joskus pitemmäksikin aikaa. Näin oli varsinkin silloin, kun tutut kotikonnut jouduttiin jättämään uuden rajan taakse. Yli 400 000 hengen suuruisen siirtoväen asuttaminen oli sekin jo sellaisenaan kansakunnalle valtava ponnistus. Viljelysmaahan kiinnitettiin maatalousvaltaisessa maassa paljon huomiota.⁶

Muutto uusille alueille koski myös lukuisia yrityksiä, yhteisöjä ja järjestöjä. Moni työväenyhdistys sai opintokerhoineen, näyttämöineen, musiikkiryhmineen, ehkä urheiluseuroineenkin uuden kotiseudun, missä jatkaa toimintaansa. Monet pyrkivät nimessään säilyttämään ainakin jotain entisestä.

Esimerkiksi viipurilainen Tammissuon työväenyhdistys (perustettu 1905) siirsi rauhan tultua kotipaikkansa Lahden kaupunkiin. Sinnehän asettui moni viipurilainenkin. Yhdistys piti perinteikkään nimensä aina vuoteen 1969 saakka. Silloin käynnistyivät yhdistymisneuvottelut sen, Karjalaisten sos.dem. yhdistyksen ja Renkomäen sos.dem. yhdistyksen välillä. Ne sulautuivat vuoden lopulla yhteen Salpausselän sos.dem. yhdistykseksi. Sen juurista kaksi oli siten luovutetun Karjalan alueelta ja niitä perinteitä myös vaalittiin.⁷

Rauhan aikaan siirtymistä muistettiin ja arvioitiin niin yhdessä lähipiirin kanssa kuin kukin kohdaltaan sanomalehtiä lukien ja Yleisradion vakavia lähetyksiä kuunnellen. Ajan muutoksen huomasi syksyllä 1944 jokainen, sillä Lapin lääniä lukuun ottamatta niukasta ja varovaisesta sota-ajan ulkovalaistuksesta luovuttiin.

⁴ Yksityiskohtaisemmin Mauno Koiviston (1923–2017) nuoruudesta ja opinnoista ks. Tapio Bergholm: Kiihkeä Koivisto. Nuoruus sota onni. 1923–1959. Helsinki: Otava 2020 (Bergholm 2020) eri kohdin, esim. s 97–104, 189–201, 259–278.

⁵ Ks. esim. Nevakivi 1984b s 166; ks. myös lasten näkökulmia ja kokemuksia Suomesta sotavuosien jälkeen Antti Malinen, Tuomo Tamminen: Jälleenrakentajien lapset. Sotienjälkeinen Suomi lapsen silmin. Helsinki: Gaudeamus 2017, eri kohdin esim. s 49–58, 84–92, kouluoloista s 309–347.

⁶ Suomen historian pikkujättiläinen s 749–751 (Lauri Haataja); ks. myös esim. Silvo Hietanen: Siirtoväen ja rintamamiesten asuttaminen, teoksessa Suomi 1944 s 67–93; Erkki Laitinen: Vuoden 1945 maanhankintalain synty, sisältö ja toteutus, teoksessa Rintamalta raivioille. Sodanjälkeinen asutustoiminta 50 vuotta. Toim. Erkki Laitinen. Helsinki: Atena 1995, esim. s 85–131.

⁷ Wiipurin Tammissuolta s 60, 63, 67–68, 71, 75–77, 88.

Seurakunnat maan joka puolella rakensivat kuntoon kirkkomaittensa sankarihauta-alueet, jotka olivat raskaiden viikkojen, kuukausien ja vuosien saatossa vähin erin laajentuneet. Niistä tuli muistomerkkeineen kymmenien tuhansien kaatuneiden pysyviä ja hiljaisen arvokkaita muistamisen paikkoja. Kaatuneitten muistopäivinä toukokuun kolmantena sunnuntaina muistettiin jatkossa juuri käytyjen sotien kuin myös vuoden 1918 kaatuneita ja menehtyneitä.⁸

Sivistysliiton uudet haasteet

TSL:n järjestöväen keskuudessa luettiin ajan merkkejä jo loppukesällä-alkusyksyllä 1944. *Työläisopiskelijan* kahdeksannen numeron haastattelussa toivoi esimerkiksi Porin seudun sivistystyöjärjestön sihteeri Arvi Kontula, että Sivistysliitossa kiinnitettäisiin enemmän huomiota myös aatteelliseen kasvatukseen.

Kuopion työväen sivistystyöjärjestön sihteeri Mauno Pelkonen puolestaan arveli, että ”se tyytymättömyys ja katkeruus, joka sodan aikana on monen ihmisen mieleen patoutunut, pääsee nyt purkautumaan”. Työläisillä oli sodan jälkeisessä tilanteessa voimakas halu saada työväenliikkeen toiminnan kautta ”todella kouraantuntuvia ja yhteiskuntaelämän perusteisiin ulottuvia muutoksia”. Paljon oli jouduttu tinkimään ja odottamaan. Niinpä Pelkosen mukaan liikkeessä oli syytä ennakolta varautua ”sellaisiin toimenpiteisiin, joiden tehtävänä on tasoittaa erimielisyyksiä ja luoda pohjaa mahdollisimman suuren yhtenäisyyden saavuttamiseksi”. Siinä tarvittiin hyvinkin radikaaleja otteita ja asenteiden muutoksia.

Tampereen seudun työväen sivistystyöjärjestön sihteeri Ester Seppälä korosti samassa, jatkosodan loppuvaiheissa 1944 tehdyssä *Työläisopiskelijan* kiertohaastattelussa opintokerhotoiminnan kehittämistä. Ennen kaikkea nyt tarvittiin lisää päteviä kerho-ohjaajia ja heille ”mahdollisuus tarpeelliseen opiskeluun”.

Seppälän mukaan sivistystyöhön ei ollut kiinnitetty TSL:n jäsenjärjestöissäkään aina tarpeeksi huomiota. Se työ ei hänestä kuitenkaan ollut ”mikään kolmannen luokan kysymys, vaan sen pitäisi kuulua oleellisena jokaisen työväenyhdistyksen ja jokaisen ammatti- ja nuoriso-osaston toimintaan”.

Turun työväen sivistystyöjärjestön sihteeri Paavo Suominen vaati myös, että ”jokaisessa perusjärjestössä olisi oma opintokerhonsa”. Lahden työväen sivistystyöjärjestön puheenjohtaja

⁸ Sankarihautausmaista esim. Jussi Roms: Aseveljeydestä veljeyteen. Kaatuneiden Muistosäätiön historia. Helsinki: Kaatuneiden Muistosäätiö 2008, s 107–114. – Sotavuosista kesti kauan, ennen kuin ryhdyttiin laajemmin kokoamaan paikkakuntakohtaisia matrikkeleita sodan kokeneista. Teoksiin sisällytettiin yleensä myös muisteluja ja sotahistoriaa, ks. esim. Nimemme jää jälkipolville. Mäntsälän veteraanimatrikkeli. Toim. Juha Römpötti. Mäntsälä 2004: Isänmaan puolesta. Luopioisten veteraanimatrikkeli 1939–1945. Toim.kunta Timo Ailio, Tomi Riihiranta, Reino Toivio, Asko Valkama. Porvoo 2015. – Reino Toivio kiinnitti kirjoittajan huomion jälkimmäiseen teokseen.

Uuno Suominen toivoi puolestaan TSL:n edelleenkin voivan jatkaa tekemäänsä ”henkistä syvämuokkausta”, mutta sen lisäksi laajentavan toimintaansa järjestäytyneen työväenliikkeen ulkopuolelle. Hänen haaveenaan oli sellainen uusi, ennakkoluuloton yhteiskunnallinen kulttuuri, ”jossa sota ei raivoaisi jokaisen sukupolven aikana”, sellainen, jossa ”ihmisestä tulisi todella ihminen”.⁹

Odotettavissa olleet poliittiset ja yhteiskunnalliset muutokset olivat yhtenä TSL:n ajankohtaisista haasteista, hyvin arvattavasti myös järjestöllisesti. Toinen ja samalla liiton luonnetta läheisemmin koskenut liittyi sivistystyön tarpeiden, luonteen ja muotojen muutokseen tulollaan olleessa murroksessa. Kolmantena seikkana oli aikaisempaa perusteellisempi suhtautuminen kansainvälisiin kysymyksiin, muihinkin kuin vanhoihin tuttuihin pohjoismaisiin yhteistyösuhteisiin. Aivan erityisesti tämä koski syksyllä 1944 väistämättömäksi tullutta uudenlaista asennoitumista itäiseen naapuriin, J. V. Stalinin johtamaan Neuvostoliittoon ja sen kommunistiseen yhteiskuntajärjestelmään. Siinä suhteessa koko maan ulkopoliittista toimintaa ja linjanvetoa oli arvioitava uudelleen suhteessa sotia edeltäneisiin aikoihin.

Syksyn lyhyiden hallitusten jälkeen erityisesti marraskuun puolivälissä 1944 nimitetty pääministeri J. K. Paasikiven hallitus aloitti uuden ulkopoliittisen suuntauksen, jolle myös TSL:n puheenjohtaja Väinö Voionmaa antoi vahvan tukensa. Uuden ajan tarkoituksellisenä merkinä oli myös hallitukseen sisäministeriksi otettu kommunisti, maatalousteknikko Yrjö Leino.¹⁰

Esimerkiksi päiväkirjamerkinnöissään marraskuussa Voionmaa suhtautui hyvin myönteisesti vanhan ystävänsä ja ulkopoliittikan hengenheimolaisensa Paasikiven esilletuloon pääministeriehdokkaana. Joulukuun loppupuolella, kotona Helsingin Huvilakadulla päivätyssä kirjeessä pojalleen Tapiolle Voionmaa arvioikin, että ”suhteet NL:on ovat paljon parantuneet Paasikiven aikana ja ovat nyt toistaiseksi verraten hyvät”.¹¹ Ja tämä oli vasta alkua ns. Paasikiven linjalle.

Työväen Sivistysliitolla ei ollut juurikaan vaikeuksia mukautua joustavasti uuteen tilanteeseen, sen verran varovainen ja hillitty oli ollut sen sodanaikaisen toiminnan malli yhteisessä kansallisessa henkisessä puolustusrintamassa.¹² Lisäksi sillä oli jo käytännön kokemusta aivan ensimmäiseltä

⁹ Lainaukset haastatteluista Työläisopiskelija 8/1944.

¹⁰ Leino onnistui piileskelemään sotilaskarkurina jatkosodan ajan; Yrjö Leinosta (1897–1961) ks. Suomen kansanedustajat I s 528–529; ks. myös Mikko Uola: Unelma kommunistisesta Suomesta 1944–1953. Helsinki: Minerva 2013 (Uola 2013) s 65–68; Yrjö Leino: Kommunisti sisäministerinä. Helsinki: Tammi 1991 (näköispainos tuhotusta vuoden 1958 painoksen kirjasta), s 7–23.

¹¹ Voionmaa 1971 s 394–399, 404 (myös lainaus); hallituksen muodostamisesta ks. myös Hannu Soikkanen: Kohti kansanvaltaa 3. 1944–1952. Helsinki: SDP 1991 (Soikkanen 1991) s 23–26; Paasikiven lähtökohdista ks. esim. Suomen poliittinen historia s 259 (Keijo K. Kulha); Suomen historian pikkujättiläinen s 761–763 (Lauri Haataja).

¹² Vrt. Kalela (1978 s 212–213), jonka näkemyksen mukaan liitto olisi jo sodan aikana valinnut puolensa; sen jälkeen ”oli itsestään selvää, että TSL oli ´uuden suunnan` rintamassa”. Uudella suunnalla Kalela tarkoitti

toiminnan vuosikymmeneltään vasemmistososialististen opintokerholaisten kanssa, vain parin vuosikymmenen takaa. Liitto ei tuolloin torjunut keskuudestaan vasemmistolaisia kerho-opiskelijoita. Tapahtui pikemminkin päinvastoin: edellä kerrottiin nuorten vasemmistososialistien opintotoiminnan muutoksista, poliittisen agitaation voimistamisesta ja etäisyyden ottamisesta Sivistysliittoon 1920-luvun loppupuolella. Julkiselle, avoimesti kommunistiselle toiminnalle ei tuolloin ollut mahdollisuuksia, vielä vähemmän 1930-luvulla. Nytkin TSL oli valmis avaamaan ovensa laajasti työväen joukoille opinto-, koulutus- ja sivistystoiminnan merkeissä.

Kuvaavaa oli, että esimerkiksi Erkki Salomaa luonnehti Sivistysliiton sodanjälkeistä toimintaa kansandemokraattien ja kommunistien näkökulmasta hyvin myönteisesti historiategrossaan. ”Niin vanhat kuin uudetkin työväenjärjestöt perustivat opintokerhoja ja sivistystyöjärjestöt toimeenpanivat kurssseja ja erilaisia kulttuuritilaisuuksia.” Tosin hän samalla antoi ymmärtää liiton viettäneen sodan aikana hiljaiseloa, joka hänen mukaansa olisi päättynyt vasta rauhan tultua.¹³

Merimiehet ja metsätyömiehet astuvat esiin

Liiton työ käynnistyi syyskauden 1944 alkaessa muutenkin. Monet opintokerhot aloittivat talvikautensa, myös ne usein menetysten varjostamana. Niin moni opintotoveri oli nyt joukosta poissa, sotasairaalassa tai lopullisesti. Lokakuussa 1944 pidettiin esimerkiksi Kulosaaren kartanossa, Helsingin tuntumassa paikallisten sivistystyöjärjestöjen toimihenkilöiden viikon mittainen kurssi. Sen jälkeen oli vuorossa vielä yhdessä SAK:n naisjaoston kanssa järjestetty erityinen naisten opinto-ohjaajakurssi. Sekin oli viikon mittainen ja pidettiin niin ikään kunnallisten työntekijöiden liiton käytössä olleessa Kulosaaren kartanossa.¹⁴

Liiton parissa nousi nyt esiin myös aivan uusia sivistystyön alueita, joita oli aikaisemmin syystä tai toisesta sivuutettu. Merimies-Unionin puheenjohtaja Niilo Wälläri – rauhanoppositiolaisia hänkin – kiinnitti alkusyksyllä 1944 huomiota merimiesten opintomahdollisuuksien kehittämiseen sen jälkeen, kun maailmansodan päättyminen antaisi laajentuvalle kauppamerenkululle jälleen mahdollisuuden.¹⁵

Metsällä ja metsäteollisuudella oli huomattava merkitys suomalaiselle talouselämälle. Aseiden vaiettua tarvittiin metsätöihin hyvin paljon lisää työväkeä. Metsätyömiehet olivatkin toinen ryhmä, johon liitossa suunnattiin erityistä opintotoiminnan kiinnostusta toisen maailmansodan jälkeen. Sitähän oli jo kerran aiemmin, parikymmentä vuotta sitten hieman suunniteltu. Työ heidän

sekä uutta ulkopoliittista linjaa että sosiaalipoliittista uudistusliikettä (lainaus s 212).

¹³ Salomaa 1964 s 72. Mainittakoon, että Erkki Salomaa (1917–71) oli talvisodan rintamamies, osallistui sitten 1940 työläisrintamamiestoimintaan Tampereella ja oli jatkosodan ajan vangittuna; SKP:n varapuheenjohtaja 1966–71, kertoo Teemu Oinonen, eri kohdin.

¹⁴ Työläisopiskelija 6/1944; vrt. Opintotoiminnan Keskusliiton toiminnan käynnistämisen vaikeuksia sotavuosien jälkeen Ojanen s 55–56.

¹⁵ N[iilo]. Wälläri: Merimiesten opintomahdollisuudet. Työläisopiskelija 8/1944.

parissaan käynnistyi vuonna 1947 ennen muuta siirtokirjastotoimintana. Kirjavalikoima siirtyi paikasta toiseen erityisessä puulaatikossa, ja aina löytyi kirjoja lainattavaksi metsätyökämpälle sekä kiinnostuneita lainaajia. Työstä vastannut 33-vuotias rovaniemeläinen Kerttu Värn tuli saman vuoden helmikuussa opintoneuvojaksi liiton palvelukseen. Sotavuosina hän oli työskennellyt Punaisessa Ristissä ja ollut myös *Pohjolan Työn* toimittajana. Lapin sodan aikana hän oli ollut evakossa Ruotsin puolella. Eduskunta myönsi sitten vuodelle 1949 ensi kerran määrärahan sivistystyön järjestämiseen metsätyömailla.¹⁶

Myös Metsämiesten Säätiö myönsi hankkeeseen alusta alkaen taloudellista tukea. Heti alkajaisiksi hankittiin 20 vankkatekoista puista kirjalaatikkoa kirjallisuuden siirtämiseksi kämpältä toiselle. Laatikoon mahtui kerralla 30–40 eri teosta, romaaneja, tietokirjallisuutta, kuvakirjoja. Kolmen vuoden kuluttua laatikoiden määrä oli jo 60, ja vastaavalla tavalla kasvoi niissä kuljetettujen niteiden kokonaismäärä. Siirtokirjastotoiminnan avulla Sivistysliitto pyrki tavoittelemaan noin 200 000 metsätyöntekijän joukkoa. Viisikymmenluvun alkuvuosina saattoi Kerttu Värn tyytyväisenä kertoa esimerkkinä, että kahden kuukauden kuluessa tehtiin laatikon kirjoista keskimäärin noin 50–60 lainausta. Lukuhaluja oli. Ensimmäisten vuosien kuluessa havaittiin, että kirjoja pidettiin hyvin, ne nuhraantuivat vain odotetun verran eikä niitä juuri kadonnut.¹⁷

Alkusyöksyllä 1944 toimivat TSL:n alaiset sivistystyöjärjestöt seuraavilla 25 paikkakunnalla: Hausjärvi, Helsingin kaupunki, Helsingin maalaiskunta, Hämeenlinna, Janakkala, Jyväskylä, Jämsä, Kuopio, Lahti, Lauritsala, Lohja, Nokia, Pihlajavesi, Pori, Riihimäki, Ruovesi, Seinäjoki, Tampere, Turku, Vihti, Viipuri (alueluovutukseen saakka), Viitasaari, Virrat, Ylä-Vuoksenlaakso ja Äänekoski. Pian perustettiin järjestöt myös Joensuuhun ja Ouluun.¹⁸

Esimerkiksi Kotkan seudulla ryhdyttiin yhteistä sivistysjärjestöä pohtimaan jo sotatekevään 1944 kuluessa. Marraskuun alussa sos.dem. kunnallisjärjestö nimesi hanketta valmistelemaan toimikunnan, ja se kutsui sitten perustavan kokouksen koolle Kotkan työväenopistolle sunnuntaina 26.11.1944. Edustettuna oli kaikkiaan kahdeksan paikallista ja alueellista järjestöä. Kotkan ja Kymin sivistystyöjärjestön ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin Kyminlaakson Osuusliikkeen sihteeri Muisto Ilomäki ja sihteeriksi *Eteenpäin*-lehden toimitussihteeri Osmo U. Mantere; molemmat olivat historiikin mukaan ”tulisieluisia kansansivistäjiä ja työväestön etujen ajajia”. Jäsenyhdistysten määrä oli vuoden 1945 lopulla jo 30.¹⁹

Joensuun työväenyhdistys asetti kevättalvella 1944 toimikunnan valmistelemaan sivistysjärjestön

¹⁶ Valavaara 1954 s 191; Työläisopiskelija 4/1949. – Kerttu Värn on muistellut työnsä alkua TSL:ssä, haastattelijana Heimo Huhtanen 1982 (Työväen muistitietotoimikunta); ks. myös Kerttu Värnin perhetaustoista ja nuoruuden järjestötoiminnasta Rovaniemen Sos.dem. Työväenyhdistys s 16–19.

¹⁷ Kerttu Värn: Metsien miesten kirjasto. Työläisopiskelija 1/1953.

¹⁸ Toim.kert. 1944.

¹⁹ Työväen Sivistysliiton Kotkan seudun opintojärjestö ry. Paikkakunnan kulttuuriviisari 1944–1994. Kotka 1994 (jatkossa Paikkakunnan kulttuuriviisari) s 4–5, lainaus s 4. – Jouko Muuri kiinnitti kirjoittajan huomion

perustamista. Joensuun seudun työväen sivistystyöjärjestön perustava kokous pidettiin Kansan Voiman toimitiloissa maaliskuussa 1944 lähes 40 henkilön voimin. Sivistysliittoa edusti opinto-ohjaaja Viljo Kosonen. Järjestöön kuuluivat alkuvaiheessa Joensuun, Pielisensuun ja Kontiolahden työväenjärjestöt. Puheenjohtajana oli Santeri Vornanen, varapuheenjohtajana Urho Lindström ja sihteerinä Impi Sorsa. Järjestö merkittiin yhdistysrekisteriin lokakuussa 1944. Toiminta luentotilaisuuksineen ja opintokerhoineen vilkastui sitten voimakkaasti vuoden 1945 kuluessa.²⁰

Mikkelissä puolestaan herättiin sivistysjärjestön perustamiseen vasta vähitellen, kun sota jäi taaemmaksi ja tulevaisuudenusko vahvistui. Syyskuussa 1945 aikeesta kirjoitettiin *Vapaus*-lehdessä, ja kirjoitus sai myönteistä vastakaikua. Työväenyhdistyksen kutsusta järjestö päästiin perustamaan torstaina 27.9.1945. Paikalla oli edustettuna 19 poliittista, ammatillista ja urheilujärjestöä. TSL:n edustaja Anni Vallanti kertoi kokousväelle sivistysjärjestöjen toiminnasta. Ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin Kullervo Lindman ja sihteeriksi Reino Pohjantähti.²¹

Vuoksenlaaksossa rauhansopimus aiheutti muutoksen alueen sivistysjärjestön toimintaa. Kun osa Ensoa ja koko Antrea jäivät rajan taakse, muodostui uudeksi keskipisteeksi Tainionkoski. Järjestön kotipaikka vaihtui siten Jääsken kunnasta Ruokolahden kuntaan. Neljäkymmenluvun loppupuolella sivistysjärjestön parissa harrastettiin vireästi opintokerhotoimintaa, moninaisia kursseja ja ja opintopäiviä. Runsasmuotoiselle iltamakulttuurille ja samalla huvittelumahdollisuuksille oli suurta tarvetta raskaiden sotavuosien jälkeen.²²

Savonlinnan seudulla virkosi työväen järjestötoiminta voimakkaasti jatkosodan päättyttyä. Uuteen nousuun liittyi opintokerhotoiminnan käynnistyminen syksystä 1945 alkaen. Järjestötoiminnan vaatimuksesta siinä painottui aluksi puheilmaisu ja kokoustekniikka. Kun kerhoja ilmaantui lisää, ryhdyttiin loppuvuodesta suunnittelemaan yhteistä sivistystyöjärjestöä. Kevättalvella 1946 TSL:n edustajia kävi opinto-ohjaajakurssilla esittelemässä opiskelua, opintokerhotoimintaa ja liiton muita toimintamahdollisuuksia.

Savonlinnan ja Säamingin työväen sivistystyöjärjestö perustettiin työväentalolla 28.2.1946. Siihen kuului kaikkiaan 28 työväenjärjestöä, joissa oli pari tuhatta jäsentä. Toiminnasta tuli hyvin vilkasta: kursseja, luentoja, kerhotoimintaa, kirjallisuusmatineoita, kirjaesittelyjä ja teatterinäytöksiä. Syksyllä 1946 järjestettiin Seurahuoneella suuri valistusjuhla, jossa puhuivat TSL:n pääsihteerit Arvi Hautamäki ja kansanedustaja Hertta Kuusinen.²³ – Vuonna 1949 Sivistysliiton alaisia paikallisia

julkaisuun.

²⁰ Joensuun seudun opintojärjestö s 9–13.

²¹ Aatteen paloa ja tiedon janoa. TSL Mikkelin opintojärjestö 70 vuotta. 1945–2015. Kirj. Kalle Fröjd [kirjassa nimi välillä muodossa Fjörd]. Mikkelin 2015 [ei sivunumeroita, 8–9]. – Jouko Muuri kiinnitti kirjoittajan huomion julkaisuun.

²² Vuosikymmenet Vuoksen varrella s 36.

²³ Virtanen s 336.

sivistystyöjärjestöjä oli maan eri puolilla jo yhteensä 59.²⁴

Kotiinpaluun tunnelmia

Kiitollisuus siitä, että kaikista vaikeuksista huolimatta pieni, noin 3,8 miljoonan asukkaan tasavalta oli säilynyt sodan myrskyissä itsenäisenä, ei välttämättä ollut aivan kaikilla ainoana tai päällimmäisenä tunteena, nyt kun oli hengissä selviydytty. Erityisesti monille työväenliikkeen järjestöille ja lukuisille yksittäisille jäsenille taistelujen taukoaminen ja rauhantöihin siirtyminen oli monimerkityksellinen asia, osin hieman mutkikaskin. Sosialidemokraattinen liike oli ollut huomattavan vahvasti mukana sotavuosien politiikan linjanvedoissa, ehkä voimakkaammin, vastuullisemmin ja yhtenäisemmin kuin useimmissa eurooppalaisissa valtioissa.

Työväestöön kuuluneet rintamamiehet olivat kantaneet sodassa kukin tunnollisesti oman osansa, ei ehkä aina nurkumatta tai purnaamatta, mutta välittömästi kaiken jälkeen muutamat saattoivat kuitenkin miettiä, oliko äärimmäinen ponnistus ollut kaikkine uhrauksineen aivan välttämätöntä. Menetykset olivat niin suuria. Olisiko ehkä sittenkin ollut jokin toinen vaihtoehto? Nyt oli myös helppo nähdä, että eräissä äänekkäissä, oikeistolaisissa väestöpiireissä vaalittu Suur-Suomen tavoite oli todellakin ollut vain uholle ja toiveille rakennettu haave.

Sangen luonnollista ja inhimillistä oli olojen tasaantuessa ensimmäiseksi ryhtyä etsimään syyllisiä siihen, että kurimukseen oli ylipäätänsä jouduttu. Näin oli varsinkin niiden kohdalla, jotka olivat koko ajan olleet jonkinlaisessa henkisessä oppositiossa sotapolitiikkaa vastaan. Paljon oli heitäkin, joilla oli tuomitsemisen ja hyvittämisen vaatimuksia, ellei suorastaan kostamisen halua niille päättäjille, joiden takia oli jouduttu eri tavoin katkerasti kärsimään vankileirillä, vangittuna tai turvasäilössä.²⁵ Lukkojen takaa palanneet ns. kuutoset saivat kansanedustajapaikkansa takaisin.²⁶

Useat kymmenet työväenjärjestöt juhlivat rauhan aikaan siirtymistä eteläisessä Suomessa omissa tilaisuuksissaan. Sangen mielenkiintoisena voi pitää sitä, että juuri Työväen Sivistysliiton varapuheenjohtaja, KK:n osastopäällikkö Yrjö Kallinen oli juhlapuheen pitäjänä, kun vasemmistohenkinen Helsingin kuljetustyöväen sos. dem. yhdistys järjesti Helsingin työväentalolla torstaina lokakuun 5. päivänä poliittisista syistä vangittuna olleiden paluujuhlan.

Luonnollisesti puhujalle antoi sopivaa taustaa se, että hän oli ollut mukana rauhanoppositiossa ja esimerkiksi monissa kirjoituksissaankin arvostellut sotapolitiikkaa, jos kohta useinkin hieman

²⁴ Katsaus TSL:n toimintaan 1949, edustajiston pk 12.12.1949 liitteenä.

²⁵ Loppusyksyllä 1939 voimaan tulleen tasavallan suojelulain perusteella tuli mahdolliseksi sulkea henkilöitä turvasäilöön ilman syytteen nostamista, mikäli voitiin arvioida heidän toimintansa olevan maan puolustamista ja ulkosuhteita vaarantavana. Osa vapautettiin kuulustelujen jälkeen, osa ei. Talvisodan lopulla turvasäilössä oli lähes 240 henkilöä ja jatkosodan kuluessa noin 260–290 (Kotirintama, s 237, Martti Turtola).

²⁶ Paluun tunnelmista ks. myös Kalemaa 2020 eri kohdin, esim. s 324–345.

koukeroisin kiertoilmaisuin ja psykologisella otteella. Havainnollinen esimerkki oli ollut kirjoitus ”Väkivaltaan johtavista arvoista ja ryhmätunnoista” *Työläisopiskelijassa* jatkosodan hyökkäysvaiheen syksyllä 1941. Kirjoittajansa mukaan se oli vain ”teoreettinen hahmottelu”, mutta Matti Salmisen mukaan tällainen muotoilu oli tarkoituksellista sensorien hämäämistä. Samoista aiheista hän oli puhunut myös oman puolueosastonsa, Helsingin sos.dem. keskusteluseuran tilaisuudessa.²⁷ Sodanvastaisen taustan lisäksi Kallinen tunnettiin niin työväenliikkeessä kuin varsinkin osuusliikkeen parissa hyvin vaikuttavana ja mukaansa tempaavana sanankäyttäjänä puhujakorokkeella.

Mukana paluujuhlissa ja juhlittavana olivat työväentalolla aivan eturivissä muun muassa kuutoset, kirjailija Hella Wuolijoki ja useita julkiseen toimintaan jo astuneita kommunisteja, O. W. Kuusisen tyttärestä Hertta Kuusisesta alkaen. Järjestäneen yhdistyksen aatteellista sävyä kuvasi havainnollisesti sekin, että paikalla oli ehkä nelisen sataa turvasäilössä tai vangittuna ollutta. Julkisuuteen astuneet kommunistit olivat jo ehtineet saada muutamissa, ehkä useissakin järjestöissä syyskuusta alkaen jalansijaa ja julkisuutta, mikä heijastui puheissa. Juhlissa arvosteltiin voimakkaasti sotavuosien politiikkaa sekä osin myös sosialidemokraattista puoluetta, joka oli ollut mukana yhteisessä rintamassa vastuuta kantamassa. Juhlapuhuja Kallisen lisäksi puheita pitivät K. H. Wiik, Paavo Leskinen, Mauri Ryömä ja Lyyli Heinonen.²⁸ Tämän ensimmäisen juhlan lisäksi tunnelmia nostettiin vielä kahdella muulla saman tapaisella paluujuhlalla hieman myöhemmin.²⁹

Jo *Työläisopiskelijan* numerossa 7/1944 Yrjö Kallinen kirjoitti otsikolla ”Sodasta palaaville” muun muassa, että juuri TSL oli rauhan töihin palaaville erityisen ”terveellinen”, sillä se noudatti toiminnassaan ”humaaneja, rauhanomaisia ja rakentavia linjoja”. Hän kiinnitti tässä yhteydessä, monille ehkä hieman yllättäen, varsin suurta huomiota kasvatukseen ja koulutukseen. Ilmeisesti siinä oli samalla myös jotain pientä tai suurempaakin piikkiä kouluhallituksen pääjohtajan, aseveli-ideologi L. Arvi P. Poijärven edustamaan suuntaukseen. Sivistysliitossa oli sama koulutuksen ja koulu-uudistuksen aihepiiri juuri tuolloin muutenkin näyttävästi esillä, kuten itse asiassa myös puoluekokoukseen valmistautuvassa sosialidemokraattisessa puolueessakin. Monet esimerkit kertoivat Kallisen kirjoituksen mukaan siitä, että ”jotain mustaa täytyy olla koko siinä hengessä, jossa koululaitoksemme yleisesti puhuen toimii”.³⁰

Eräänlaista virallisempaa, kaikkien rintamalta ja työvelvollisuudesta palaavien vastaanottojuhlaa vietettiin puolestaan Helsingin Messuhallissa sunnuntaina marraskuun 26. päivänä 1944. Sen järjesti Helsingin työväenopisto ja se lisäksi radioitiin kautta maan. Toinen, huomattavasti suurempi

²⁷ Salminen s 136–139.

²⁸ Ks. Soikkanen 1991 s 16; Seppo Hentilä: Työväenliikkeen puolue- ja järjestöelämän herääminen, teoksessa Suomi 1944 (Hentilä 1984a) s 148 (kuvateksti); Viitala 1988 s 71. – Mauri Ryömästä ks. Kalemaa 2020 s 342–345. Ryömä haki SKP:n jäseneksi tammikuussa 1945. Ajan ilmiöitä: jäsenyyden alkamista tarkistettiin puolueessa ja liittymisvuodeksi merkittiin 1940.

²⁹ Viitala 1988 s 71–72.

³⁰ Työläisopiskelija 7/1944; samassa lehden numerossa oli laaja haastattelujen sarja, jossa haettiin vastauksia

tapahtuma oli sitten paljon myöhemmin komean vapunvieton jälkeen toukokuussa 1945, kun juhlistettiin natsi-Saksan antautumisen jälkeen toisen maailmansodan päättymistä Euroopan osalta Helsingin rautatienranta-alueella järjestetyillä jättitanssiaisilla.³¹

Molemmilla maailmansodilla oli vaikutuksensa Työväen Sivistysliittoon. Ensimmäisen maailmansodan loppuvaiheissa Suomessa koetut väkivaltaiset tapahtumat vuosina 1917–18 olivat osaltaan synnyttämässä Sivistysliittoa.

Toisen maailmansodan vuosina liitto oli ehkä hieman erikoiseen asentoon joutuneena kantamassa vastuutaan yhteisessä henkisessä rintamassa, samoin kuin sen puheenjohtaja, eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa. Ei niinkään riemumielellä, mutta kumpikin paikkansa täyttäen. Talvi- ja jatkosodan vuodet hieman koettelivat liittoa, mutta samalla: vastuullinen ja omalinjainen toiminta poikkeuksellisissa oloissa vahvisti sen asemaa suomalaisessa yhteiskunnassa ja myös työväenliikkeen parissa. Sodasta Sivistysliitto tuli ulos omana itsenään, valmiina jatkamaan tehtäväänsä ja myös valmiina edelleen kantamaan omaa työväen sivistystyön vastuutaan uuden murroksen oloissa.

---tietolaatikko

LIITON TOIMISTON MUUTOKSIA³²

Reino Oittinen hoiti TSL:n sihteerin tehtäviensä ohella myös liiton talouden ja vastasi muutenkin toiminnasta. Lisäksi hänelle kuului myös joitakin opintosihteerin tehtäviä. Ajan ilmiöihin ja elintarvikkeiden niukkuuteen kuului sekin, että Oittinen toi Ruotsin matkaltaan keväällä 1944 perunoita yhdelle TSL:n kurssille. Myöhemmin hän hankki matkoillaan naapurimaasta ruokavaroja myös Työväen Akatemialle.³³

Vakinainen ja tilapäinen työntekijämäärä kasvoi tuntuvasti sodanjälkeisessä murrosvaiheessa. Tammikuussa 1944 aloitti toimiston uutena työntekijänä Helsingin työväentalolla toimittaja Viljo Kosonen, joka oli ollut siihen saakka sotavuosina liiton edustajana siirtoväen henkisen huollon paikallisessa keskuselimessä Vaasan läänissä. Toimiston tehtäviä jaettiin maaliskuussa 1944 siten, että Kososesta tuli järjestösihteeriksi ja Oiva Valavaara nimettiin kerhosihteeriksi. Kosonen oli liiton palveluksessa marraskuuhun 1946 saakka. Nimikkeet vaihtuivat ja tehtävätkin: Valavaarasta tuli marraskuussa 1946 toimistosihteeriksi.

Kerrottakoon yhteenvedon ja ajankuvana Sivistysliiton toimihenkilöt ja toimisto jatkosodan

kysymyksiin koululaitoksen uudistamisesta, sehän oli jäänyt kesken punamultahallituksen aikana.

³¹ Ks. esim. Soikkanen 1991 s 22 (kuvateksti); Helsinki 1945 s 12 (Jyrki Vesikansa), myös kuvat teksteineen s 154, 156, 161.

³² Tiedot pääosin: toim. kert. 1944; Valavaara 1954 s 191–192; Työläisopiskelija 8/1944.

³³ Ripatti 1992 s 98.

päättymisvaiheissa, syksyllä 1944:

liiton sihteeri R. H. Oittinen
 järjestösihteeri Viljo Kosonen
 kerhosihteeri Oiva Valavaara
 opintoneuvoja Vieno Hämäläinen
 opintoneuvoja Into Kallio
 opintoneuvoja Paavo Niemi
 opintoneuvoja Paavo Suominen³⁴
 toimistonhoitaja Helka Rantanen
 toimistoapulainen Xenia Parros
 toimistoapulainen Margareta Tuovinen
 toimistoapulainen Anna-Liisa Virtanen

Järjestäjänä ja opintoneuvojana toimivat Esko Havumäki alkuvuoden 1945, huhtikuusta 1945 alkaen Anni Vallanti, syyskuusta 1945 aina syyskuuhun 1949 Eini Kosonen sekä lokakuusta 1945 alkaen Olavi Lindberg.

Syyskuun alussa 1944 tuli toimistoon Heidi Railion jälkeen uudeksi toimistoapulaiseksi Anna-Liisa Virtanen, joka oli työssä elokuuhun 1950 saakka. Anja Halonen työskenteli toimistossa tammikuusta 1945 elokuun loppuun. Eila Lahtinen tuli toimistoon syyskuun puolivälissä 1945, Anneli Jalo hieman myöhemmin ja Irene Koski joulukuun puolivälissä.

Työmäärän ja samalla liiton merkityksen voimakasta kasvua kuvasti esimerkiksi toimiston kirjelähetysten määrän kehitys. Kaksikymmenluvun lopulla toimistosta postitettiin vuosittain yli 4500 kirjattua ja tavallista kirjettä, korttia- ja ristisidettä tai kiertokirjettä. Kolmekymmenluvun lopulla vastaavia lähetyksiä lähti vuosittain postissa lähes 7000. Viimeisenä jatkosodan vuonna 1944 kirjeitä, kortteja ja ristisiteitä lähti toimistosta jo yli 5000. Lisäksi lähes sadan muun lähetyksen yhteydessä postitettiin vielä yli 6000 kiertokirjettä. Liiton toimistosta lähetettiin opintokerhoille myös vaihteleva määrä tilattua kirjallisuutta. Määrät kasvoivat vielä seuraavina suuren nousun vuosina.³⁵

- - -

Rauhaa ja ystävyyttä

Talvisodan jälkeen oli perustettu Suomen ja Neuvostoliiton ystävyyttä vaalimaan kansalaisjärjestö, jonka taival oli kuitenkin vaikeana aikana päättynyt lyhyeen, kuten edellä kuvattiin. Syyskuussa 1944 oltiin aivan uudessa tilanteessa. Eri välivaiheiden jälkeen päädyttiin lokakuun puolivälissä

³⁴ Paavo Suominen oli järjestäjänä eli opintoneuvojana puolella palkalla marras- ja joulukuun ajan 1944 sekä helmi-huhtikuun 1945 hoitaen samalla rakennustyöväen liiton järjestäjän tehtäviä.

³⁵ Toim. kert. mukaan; opintojohtokunnan pk 15.4.1940; Työläisopiskelija 1/1944.

perustamaan pääosin henkilöjäsenyyteen pohjautuva uusi ystävyysseura.

Neuvotteluihin osallistui entisen SNS-1:n edustajia, kommunisteja, vasemmistososialisteja, sosialidemokraatteja, rauhanoppositiolaisia kuten Väinö Voionmaa sekä myös porvarillisia henkilöitä J. K. Paasikivestä alkaen. Hyvät naapurisuhteet nähtiin välttämättöminä ja tarpeellisina. Voi hyvin arvioida, että taustalla oli niin rauhantahtoista idealismia kuin myös reaalipoliittista ajattelua. Väinö Voionmaallakin oli jalat tukevasti maankamaralla, kun hän arvioi Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteerä, kansankomissaarien neuvoston puheenjohtajaa, generalissimus J. V. Stalinia. Hän kirjoitti päiväkirjaansa marraskuun alussa 1944 selväsanaisesti, että Neuvostoliiton ”kruunaamaton keisari” oli paljon suurempi itsevaltiainen kuin Rooman keisari Nero oli aikoinaan ollut.³⁶

Tavallaan uuden ajan sekä uuden ulkopoliittisen linjauksen symbolina sai siten alkunsa Suomi-Neuvostoliitto-seura (SN-seura, SNS). Siitä kasvoi nopeasti vaikutusvaltainen ja laaja-alainen kansalaisjärjestö. Se oli alusta alkaen vahvasti kommunistien johtama, mutta se kokosi heti jonkin verran jäsenistöä myös muista puolueista, etenkin sosialidemokraatteja ja maalaisliittolaisia, sekä runsaasti puolueisiin kuulumattomien kansalaisten joukosta. Mukaan saatiin lisäksi suomalaisia teollisuusmiehiä ja talouselämän vaikuttajia.

Monien muiden tavoin myös TSL liittyi mukaan yhteisöjäsenenä joulukuussa 1945. Toisena vaihtoehtona oli, että SN-seura olisi liittynyt Sivistysliiton jäseneksi. Se olisi kuitenkin antanut kommunisteille huomattavasti ”voimanlisää” ja ”epäasiallisesti” jalansijaa TSL:n päätöksenteossa. Tätä ratkaisua varoivat liiton johtomiehet tekemästä, kuten Olavi Hurri kirjoittajalle vuonna 1995 painotti.³⁷

Ensimmäiseksi puheenjohtajaksi valittiin eräänlaisena kompromissina kuutosia lähellä ollut filosofian tohtori Johan Helo. Pääministeri J. K. Paasikivi kutsuttiin pian kunniapuheenjohtajaksi. TSL:n puheenjohtaja Väinö Voionmaa oli perustamisvaiheissa tiiviisti neuvotteluissa mukana, mutta hän ei kuulunut ensimmäiseen keskusjohtokuntaan. Varmastikin sitä oli toivottu. Sen sijaan liiton varapuheenjohtaja Yrjö Kallinen oli sen jäsenenä heti vuosina 1945–49. Työväen Akatemian johtajaksi siirtynyt R. H. Oittinen oli samassa luottamustehtävässä sitten vuodesta 1949 alkaen, ja tehtävää riitti aina vuoteen 1975 saakka. Mainittakoon, että lisäksi Arvi Hautamäki oli keskusjohtokunnan jäsenenä vuodet 1952–67 sekä puhemiehistön jäsenenä 1950–67.

Uuden SN-seuran ensimmäinen julkinen esiintyminen oli kirjankustantamo Kansankulttuuri Oy:n järjestämä yleisötilaisuus ja juhla pian virallisen perustamisen jälkeen. Seuran kasvu oli sitten tavattoman nopeaa. Jo vuoden 1945 lopulla seuran paikallisia osastoja oli lähes 700 ja jäseniä noin

³⁶ Voionmaa 1971 s 388. Ylittämättömänä vastakkaisena vertailukohtana voidaan ehkä pitää O. W. Kuusisen suorastaan mielitelevää onnitelua Stalinille helmikuussa 1943 puna-armeijan 25-vuotispäivän takia (”Kallis toveri Stalin” s 472).

³⁷ Olavi Hurrin telefaksi 12.2.1995 kirjoittajalle.

170 000.³⁸

Ehkä hieman kärjistetty, mutta jollain tavalla ajankohtaa ja ainakin lausujaansa luonnehtiva oli kenraalileversti Andrei Zdanovin lausahdus joulukuussa 1944 SN-seuran lähetystölle: ”Suomessa on tällä hetkellä vain kaksi puoluetta, Suomen ja Neuvostoliiton ystävyyden kannattajien ja sen vastustajien puolue.”³⁹

Vasemmalla laidalla

Suomalaisessa järjestöelämässä tapahtui syksyn 1944 ja alkuvuoden 1945 kuluessa nopeasti paljon muutoksia, jotka tulivat heijastumaan ja vaikuttamaan monin tavoin myös Sivistysliiton toimintaan. Tavanomainen yhdistystoiminta virisi vaikeuksien kautta vähitellen uudelleen eteläisessä Suomessa. Myös poliittinen toiminta vilkastui aseiden vaikenemisen jälkeen syksyn kuluessa. Siihen oli monta syytä, yhtenä pontimena maaliskuulle 1945 päätetyt eduskuntavaalit. Niitä oli sodan keskellä lykätty.

Kommunistinen puolue oli ollut Suomessa kiellettynä sen perustamisesta alkaen. Nyt uudessa tilanteessa puolueelle avautui syyskuusta alkaen ensi kertaa julkisen toiminnan mahdollisuus. Syyskuun ns. puoluekonferenssissa valittu väliaikainen johto, joka vahvistettiin maankattavassa neuvottelukokouksessa 4.–5.10.1944⁴⁰ Helsingissä, pysyi sitten vakaana ja muuttumattomana parikymmentä vuotta. Mainittakoon, ettei kukaan nyt valitun puoluetoimikunnan jäsenistä ollut osallistunut ns. Terijoen hallitukseen, muutamat muut puoluevaikuttajat kylläkin.

SKP merkittiin yhdistysrekisteriin lokakuun lopulla 1944. Puolue järjesti marraskuun ensimmäisenä päivänä Messuhallissa Helsingissä näyttävän, suuren juhlan, jolla se astui esiin ja kansakunnan tietoisuuteen. Puolueen keskeiset henkilöt, puheenjohtaja Aimo Aaltonen ja pääsihteeri Ville Pessi vaativat puheissaan muun muassa sotarikollisten tuomitsemista, maan virkakoneiston puhdistamista ja välirauhansopimuksen ehtojen täyttämistä kokonaisuudessaan.⁴¹

Puolue sai riveihinsä paitsi vanhat ja uskolliset, myös joukon itärajan takaa palaavia jäseniään, ja

³⁸ Ks. Kaisa Kinnunen s 72–79, 483–485; Viitala 1969 s 192–193; Viitala 1988 s 70–71; Rentola 1994 s 478–487; ks. myös laajemmin Hanne Koivisto: Ystävyyssurat kaksinapaisessa maailmassa, teoksessa Maamme s 289–308 (Hanne Koivisto 2016d).

³⁹ Kinnunen s 79; SN-seurasta ks. myös Salomaa 1964 s 43–48; esim. Sylvi-Kyllikki Kilven nopeasta kiinnostuksen heräämisestä Kalemaa 2020 s 352–353; Torninoja-Latola s 277–279.

⁴⁰ Heikki Mikko Viitala (1988 s 66–69) kiistää säilyneen pöytäkirjan päiväyksen oikeellisuuden: hänestä valmistelevia kokouksia pidettiin ilmeisesti useita, ja neuvottelukokouksen oikea päivämäärä olisi 21.–22.10.1944; kokoukseen osallistui 27 henkilöä.

⁴¹ Ks. esim. Hentilä 1984a s 150; Suomen historian pikkujättiläinen s 745–747 (Lauri Haataja); ks. myös Salomaa 1964 s 37–43; Pessin puhe kokonaisuudessaan julkaisussa SKP:n asiakirjoja vuosilta 1944–1948. Helsinki: Kansankulttuuri 1974, s 27–35.

vankeudesta Karvialta vapauteen astuvia kuten Aaltosen ja Pessinkin,⁴² sekä ajan poliittisen innostuksen aallossa runsaasti uutta jäsenistöä. Voittajan kelkkaan oli helppo asettua: molemmat käydyt sodat ja niiden lopputulos kaikkine alueluovutuksineen, sotakorvauksineen, menetyksineen ja tuhoineen oli siinä murroskohdassa vaivatonta ja monille lisäksi tarkoituksenmukaista osoittaa yksinomaan sotapolitiikkaa johtaneiden ja tukeneiden syyksi. Helsingissä piileskellyt Yrjö Leino oli hänkin heti valmiina julkiseen puolueyöhön.

Radikaalia käytevoimaa monet työläiset ja työläisperheet saivat nyt myös vuoden 1918 kärsimysten muistoista, jotka nousivat yhteiskunnallisen tilanteen muuttuessa voimakkaana ja pitkään vaietun katkeruuden vahvistamana esiin. Yksi havainnollinen, arkiseen elämään vaikuttanut esimerkki: punaiset sotainvalidit ja sotalesket olivat jääneet jatkosodan vuosiin saakka osattomiksi yhteiskunnan tuesta ja avusta, päinvastoin kuin valkoisella puolella. Punaisen puolen uhrien muistaminenkin oli jäänyt rajoitetuksi tai kokonaan torjutuksi – aina talvisotaan saakka.

Uudelle ajalle ja asenteiden muutoksille oli kuvaavaa, että heti vuosina 1945–48 paljastettiin 117 uutta punaisten hautamuistomerkkiä ja yksi uusi valkoisille. Muistamisen osalta kommunistit ja kansandemokraatit olivat paikoin aktiivisempia kuin sosialidemokraatit ja lisäksi heidän teksteissään korostuivat usein voimakkaasti luokkataisteluhenkiset iskusanat. Uudessa järjestäytymisen aallossa myös entiset punakaartilaiset muodostivat oman järjestönsä; se jaksoi elää 1970-luvulle saakka.⁴³

Usko ja luottamus oman kommunistisen tai hieman lievemmin kansandemokraattisen aatteen oikeutukseen, merkitykseen ja voimaan oli laajenevan liikkeen jäsenillä ihanteellisen vahva. Se kannusti murroskohdassa yhteiskunnalliseen toimintaan suuren muutoksen ja paremmaksi toivotun tulevaisuuden hyväksi. Uudessa innostuksen tunnelmassa eivät vielä pitkään aikaan nousseet julkiseen käsittelyyn ne vaikeudet ja surmatyöt, joita neuvostovaltiossa lukemattomat suomalaisetkin aatetoverit olivat joutuneet kokemaan vain kymmenkunta vuotta aiemmin. Vaikka monet muistivatkin näitä tapahtumia ja kohtaloita, ne jäivät vielä kytämään hiljaisuuteen pinnan alle.

Ulkopoliittiseen linjanvetoon, suomalaisiin oloihin ja työväestön elämisen ehtoihin vaikuttamisen ohella oli ainakin kommunistisen liikkeen kovimman ytimen mielessä myös laajempi tavoite: yhteiskunnallinen kumous neuvostokommunistien esimerkin mukaisesti. Näin tavoite laajalti

⁴² Aaltosella (1906–87) ja Pessillä (1902–83) oli molemmilla taustallaan sekä kokemusta maanalaisesta puolueyöstä Suomessa että opintoja 1930-luvulla ensin Leningradissa Lännen vähemmistökansallisuuksien yliopistossa ja sitten Moskovassa Lenin-koulussa. Sodan aikana he olivat Suomessa turvasäilössä Karvian varavankilassa (Uola 2013 s 43–50; Suomen kansanedustajat I s 18; Suomen kansanedustajat II s 764).

⁴³ Hentilä 2018a s 231–235; Hoppu 2015 s 104; Salomaa 1964 s 61; ks. paikallisia esimerkkejä punaisten muistomerkeistä ja niiden aikaansaamisesta Pentti Auvinen: Riihimäen vankileiri 1918. Elämää ennen kansalaissotaa ja sen jälkeen. Työväenperinteen Tutkimus ry:n julkaisu. Turenki 2019 s 74–80, 83–89, 92–93.

ymmärrettiin.⁴⁴

Sopiva malli oli heti itärajan takana. Muutokseen tarvittiin lujan ytimen, määrätietoisien etujoukon lisäksi joukkoliikettä, ja senkin vuoksi lokakuun lopulla perustettiin laaja-alaiseksi yhteistoimintajärjestöksi tarkoitettu Suomen kansan demokraattinen liitto (SKDL). Oli perustamiseen muitakin syitä.⁴⁵ Rakenteen erikoisuudesta kertoi, että uuden puolueen kuoren sisällä oli yhtenä jäsenjärjestönä toinen puolue, SKP. Ja se juuri oli itse asiassa ”isäntä talossa”.⁴⁶ Mukaan tulivat myös esimerkiksi sosialidemokraateista erotetut Akateeminen sosialistiseura ASS ja helsinkiläinen Toveriseura. Perustamisen edellä oli ollut monenlaisia keskusteluja sosialidemokraattien, SDP:n puolueuskollisen opposition, kuutosten sekä erilaisten vasemmistolaisten kesken järjestöllisen yhteistyön mahdollisuuksista, mutta pitemmälle meneviin käytännön ratkaisuihin ei ollut päästy.⁴⁷

Kansandemokraattiseen liikkeeseen liittyivät mukaan myös hyvin monet aiemmin sos. dem. liikkeessä oppositioon asettuneista ja sodan ajan vangittuna tai turvasäilössä olleista. Heihin kuuluivat muun muassa useimmat kuutoset K. H. Wiikin johdolla. Hänestä tulikin lyhyeksi aikaa ensimmäinen puheenjohtaja, ja toisesta kuutosesta, Cay Sundströmistä varapuheenjohtaja. Seuraava puheenjohtaja oli J. W. Keto. Sihteeriksi valittiin kommunisteihin lukeutunut Tyyne Tuominen.⁴⁸ Huomattakoon, että kuutosiin ja TSL:n perustajiin kuulunut Mikko Ampujakin oli mukana liiton ensimmäisessä hallituksessa. Toinen pitkäaikainen TSL-mies Yrjö Räisänen ei siihen kuitenkaan kuulunut, hän ei osallistunut puolueen perustamisvaiheisiin.⁴⁹

K. H. Wiikin puoliso Anna Wiik pääsi antamaan pitkällisen arkistotyön kokemuksensa uudelleen käyttöön, kun hän oli sodan jälkeen mukana perustamassa toukokuussa 1945 SKP:n arkistoa. Se sijaitsi aluksi puoluetoimiston yhteydessä Helsingissä Kaisaniemenkadulla. Työtä jatkoi pian Anni Ikonen. Vuonna 1956 muodostettiin Yhteiskunnallinen arkistosäätiö ja sen hoiviin tuli sekä SKP:n

⁴⁴ Ks. esim. Uola 2013 s 37–42; Soikkanen 1991 s 13.

⁴⁵ Esim. Aarne Saarinen (1913–2004), SKP:n puheenjohtaja 1966–82, on muistelmissaan kuvaillut perustamisen yhdeksi tarpeeksi SDP:n hajaannusta ja erimielisyyksiä, sillä kaikilla oppositiomielisillä ei olisi ollut halua tai mahdollisuutta liittyä kommunistiseen puolueeseen (Suomalaisen kommunistin kokemuksia. Helsinki: Tammi 1984, s 26). Mainittakoon, että punakaartilaisen poika Saarinen oli talvisodassa alikersanttina Ässärykmentissä ja jatkosodassa huoltoportaan tehtävissä, ylennettiin kersantiksi (s 18–20; ks. myös Suomen kansanedustajat II s 889).

⁴⁶ Lainaus Hentilä 2018a s 233.

⁴⁷ Viitala 1988 s 72–74; Paremmat elämän puolesta. Asiakirjoja ja lausuntoja SKDL:stä ja sen tavoitteista vuosilta 1944–1964. Toim. Jorma Hentilä. Helsinki: Kansankulttuuri 1974, neuvottelukokouksesta 29.10.1944 s 5–7, perustamisjulistus Vapaassa Sanassa 7.11.1944 s 7–8.

⁴⁸ J. W. Kedosta (1884–1947) ks. Suomen kansanedustajat I s 386–387; Cay Sundströmistä (1902–59) Suomen kansanedustajat II s 986–987; Tyyne Tuomisesta (Tuominen-Huhta, 1908–2001) sama s 1059.

⁴⁹ SKDL:n perustamisesta, säännöistä ja alkuvaiheista ks. esim. Kalevi Haikara: Isänmaan vasen laita. SKDL 30 vuotta piikkinä kansakunnan lihassa. Helsinki: Otava 1975 s 18–25; ks. myös Soikkanen 1991 s 27; Suomen historian pikkujättiläinen s 745–747 (Haataja); Hentilä 1984a s 151; Suomen työväenliikkeen historia s 259; Salomaa 1964 s 48–60.

arkisto että muutamat lehtileikekokoelmat. Tammikuussa 1957 kokonaisuudesta muodostettiin Kansan Arkisto, joka sijoittui Kotkankadulle.⁵⁰

Työväenkuulttuurin uutta kukoistusta

Kommunistinen puolue ja sitä verhonnut, laajaksi yhteistoimintajärjestöksi muodostettu SKDL aloittivat nopeasti, suojelemaan henkisen myötätuulen voimistamana oman maanlaajuisen järjestötoimintansa. Järjestökenttä laajeni esimerkiksi myös itäiseen ja pohjoiseen Suomeen, alueille, missä työväenliike oli ennen sotia ollut verraten vaatimatonta.⁵¹ Kun kommunistisen puolueen perusjäsenistö oli voimakkaasti harventunut niin Suomen kuin Neuvostoliitonkin puolella, oli puolueen aloitettava monin paikoin nollassa, mutta pian alkoi jäsentulva.⁵² Kutsu tavoitti myös monia kulttuurivaikuttajia.⁵³

Aikakauden kulttuurinnälkään tarjosi apuaan myös kommunistien vahvasti johtama SN-seura, jonka avulla maahan saatiin kiertueille Neuvostoliitosta hyvin korkeatasoisia esiintyjä. Kielimuuri ylittyi ja yhteinen kokemuspiiri yhdistivät, kun hyödynnettiin esimerkiksi klassista musiikkia ja balettianssia. Luonnollisesti tarjonnalla oli muitakin tavoitteita, joista naapurisovun ja keskinäisen ymmärryksen rakentaminen olivat päällimmäisiä, ääneen lausuttuja.⁵⁴

Sotavuodet olivat olleet esimerkiksi taiteilijajärjestö Kiilalle vaikeita. Monet sen vasemmistolaisista jäsenistä olivat olleet vangittuna tai turvasäilössä, ja taiteellinen luomistyö sekä keskinäinen yhteydenpito oli ollut vähintäänkin hankalaa, ellei suorastaan mahdotonta. Nyt kansandemokraattinen liike tarjosi kiilalaisille uuden, innostavan ja raikkaalta vaikuttavan toimintakentän. Kiilan suuri nousu alkoi. Sen parissa kehiteltiin myös Arvo Turtiaisen päätoimittama kulttuurilehti tai melkeinpä kulttuurialbumi *40-luku*, mutta sen taival jäi muutamaan vuoteen. Huomattakoon, että SKDL ensimmäisenä suomalaisena puolueena ja tarkemmin sen liittoneuvosto hyväksyi kokouksessaan tammikuussa 1947 oman kulttuuripoliittisen ohjelman.⁵⁵ Sen valmisteli vuoden 1946 alkupuolella muodostettu sivistyneistöjaosto, jonka puheenjohtajana oli Yrjö Ruutu ja sihteerinä Raoul Palmgren.⁵⁶

⁵⁰ Marjaliisa Hentilä, Mikko Kosunen s 59–60; Elämää arkistossa. Kansan Arkisto 60 vuotta. Toim. Marita Jalkanen. Helsinki: Yhteiskunnallinen arkistosäätiö 2005, s 9–15 (Anna-Maija Nirhamo).

⁵¹ Ks. esim. Seppo Hentilän henkilökohtaisia muisteluksia ”korpikommunismista” Sotkamossa ja Oulussa 1950–60-luvulla (2018a s 237–240).

⁵² Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 223 (Jukka Nevakivi).

⁵³ Oli ymmärrettävää, että SKP:n ensimmäinen julkinen ”kutsu puolueeseen” syksyllä 1944 painotti kulttuuriaiheiden sijasta taistelua fasismia ja taantumusta vastaan (SKP:n asiakirjoja s 35–37).

⁵⁴ Ks. Simo Mikkonen: ”Te olette valloittaneet meidät!” Taide Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1944–1960. Helsinki: SKS 2019. – Reino Toivio kiinnitti kirjoittajan huomion teokseen.

⁵⁵ Ks. Rinne 2006 eri kohdin, esim. s 134–147, 162–164; Haikara s 55–56; ohjelma julkaistu Paremmän elämän puolesta s 127–139.

⁵⁶ Kantasalmi s 32.

Kulttuurilehden eräs ideoija oli edellä jo muutamaan kertaan mainittu monitahoinen kulttuurivaikuttaja Raoul Palmgren, nyt SKP:n jäsen. Hän oli kesäkuusta 1945 alkaen SKDL:n äänenkannattajan *Vapaan Sanan* päätoimittaja (ja pakinoitsijana nimimerkki Hapan).⁵⁷ Toimittaja Yrjö Räisänen (vanha tuttu Sasu Punanen) löysi samasta lehdestä itselleen uuden julkaisukanavan. Palmgren kirjoitti kirjallisuus- ja kulttuuriaiheista, Suomen ja Neuvostoliiton suhteista sekä poliittisista aiheista, usein terävästi sosialidemokraatteja ja porvareita piikitellen myös eräissä muissa lehdissä. Sotavuosien ikävät kokemukset heijastuivat, mikä oli inhimillistä.⁵⁸

Huomattakoon, että Palmgren otti myös selvästi etäisyyttä eräisiin omiin 1930-luvun kirjoituksiinsa ja toimintaansa esimerkiksi laajassa kulttuuriaiheisessa artikkelissaan *40-luku* -lehdessä 9/1945. ”Se oli lahkolaiskiihkomme myrskykautta, se oli penikkatautimme aikaa.” Samalla tavalla hän arvostellen napautti myös vuonna 1928 muodostettua vasemmistososialistista Työläiskynäilijöiden ja -kuvaajain liittoa (TKL Yhteisvoima), josta edellä lyhyesti kerrottiin. Nyt oli toinen aika, ja oli määrätietoisesti kehitettävä työväenluokan kulttuuria ”ja sitä varten on sen perusteiden lujuus tarkasti tutkittava”.⁵⁹ Työväen Sivistysliittoa, jota hän oli vuosikymmen aiemmin myrskykaudellaan kirjallisesti rusikoinut, hän ei tässä tekstissä kuitenkaan maininnut. Liitto ja sen voimakkaasti laajentuva opintokerhotoiminta saivat kyllä hänen päätoimittamassaan *Vapaassa Sanassa* myönteisesti tilaa. Aika oli tosiaan nyt toinen.

Toiveita ja pelkoja

Julkisuuteen nousseen äärivasemmistolaisen liikkeen organisoituminen jatkui puolueen perustamisen jälkeen. Kaikki tuli heijastumaan vaikutuksineen heti Työväen Sivistysliiton välittömään toimintaympäristöön.

Pian, joulukuussa 1944, saatiin aikaan naisille Suomen naisten demokraattinen liitto (SNDL) sekä nuorille Suomen demokraattinen nuorisoliitto (SDNL). Yleisnimityksenä olivat kansandemokraatit ja kansandemokraattinen liike. Liikkeen ulkopuolella nimettiin kaikki SKDL-järjestöihin kuuluneet helposti, pitkään ja yksiselitteisesti kommunisteiksi. Kalevi Haikara tiivistä ja havainnollista historiikissaan vielä vuonna 1975 kärsivällisesti, että SKDL:n laajassa järjestökentässä kommunisteja olivat vain SKP:n jäsenet. Muut olivat sosialisteja.⁶⁰ Ulkopuolisille tällaiset jaot ja määrittelyt tuottivat joskus vaikeuksia, kun myös sosialidemokraatit sanoivat hekin olevansa sosialisteja. Jäsenkirjan kansi ainakin läheltä nähtynä kertoi, kuka oli minkäkin sortin sosialisti. Tosin sekin oli vasta väljästi suuntaa antava alustava hahmotus.

⁵⁷ Päiväkirjamerkinnässään 5.8.1945 Voionmaa mainitsi Palmgrenin olevan ”yksi uuden suunnan torventoitottaja”, mitä voi pitää varsin maltillisena luonnehdintana, kun ajatellaan vuosikymmenen takaista Palmgrenin suhtautumista Sivistysliittoon ja sen johtohenkilöihin (Voionmaa 1971 s 415).

⁵⁸ Ks. Raoul Palmgren: *Tekstejä Vapaan Sanan vuosikymmeneltä*. Helsinki: Love 1981 s 11–17 (julkaisijan alkusanat).

⁵⁹ Proletaarinen kulttuuri, työväenkulttuuri, edistysellinen kulttuuri, teoksessa *Tekstejä Vapaan Sanan vuosikymmeneltä* s 70–75, lainaukset s 74–75.

Uuden poliittisen suuntauksen näyttävä esiinmarssi, osin vielä valvontakomission siipien suojassa, herätti laajalti paitsi toiveita odotetuista yhteiskunnallisista muutoksista myös toisaalla suurta huolta siitä, että koko kansanvaltainen järjestelmä olisi nyt ollut uhattuna ja kumouksen partaalla. Seuranneiden vuosien järjestöjen lakkauttamiset sekä monet määrätietoiset muutokset virkakoneistossa herättivät pelkoja – yhtenä esimerkkinä Valtiollisen poliisin (Valpo) miehistön huomattavan suuri vaihdos vasemmistolaisiin ja kommunisteihin, jopa ehkä 40 prosentin verran.⁶¹ Ei ihme, että sodanjälkeisiä vuosia 1944–48 on kutsuttukin vaaran vuosiksi. Voimakkaat mielenilmaukset ja runsasväkiset mielenosoitukset, muutoksia ja sosialismia vaativat tekstit kulkueiden ja tilaisuuksien banderolleissa sekä kansandemokraattien/kommunistien sanomalehdissä pelottivat monia.

Jälkikäteen on toki helppo todeta, että siinä ei ollut koko totuus eikä kokonaisuudessaan ihan todellinen yhteiskunnan kuva. Esimerkiksi Seppo Hentilä on muistuttanut, että pelot olivat jälkikäteen arvioiden osin ylimitoitettuja, sillä kommunistien julkinen organisaatio oli alusta alkaen todellisuudessa hajanainen ja hapuileva. Käytännön kokemusta suomalaisesta poliittisesta järjestelmästä ja sen arkisesta toiminnasta oli sittenkin vähän. Niin pitkään moni keskeinen vaikuttaja oli asunut itärajan takana, aivan toisenlaisessa kulttuurissa, tai istunut vangittuna. Taloudelliset voimavaratkin olivat aluksi heikot. ”Puutteellista valmistautumista ja heikkoja resursseja korvasivat suuresti luja optimismi ja joukkojen tuki.”⁶²

Eivätkä aivan kaikki SKP:n tai SKDL:n jäsenet suinkaan olleet valmiita tai edes kiinnostuneita kumoamaan täydellisesti omaa suomalaista yhteiskuntaa neuvostomallin mukaisesti. Tekemistä riitti kotimaassa työläisten asioiden tavanomaisessa kohentamisessakin vakiintuneiden toimintamuotojen avulla.

J. K. Paasikiven ensimmäiseen hallitukseen marraskuussa 1944 toiseksi sosiaaliministeriksi tullut Yrjö Leino kirjoitti paljon myöhemmin muistelmissaan, että diktatuuritavoitteen osalta SKP:ssä oli ”kahdenlaista ilmaa”. Oli niitä, jotka heti syksyllä 1944 ja myöhemminkin olivat valmiina yrittämään kumousta ja työväen diktatuuria neuvostoarmeijan tuella. Ja sitten oli toisella tavalla suhtautuneita, joihin Leino luki itsensäkin. Mutta joka tapauksessa: ”Kansan enemmistö tahtoi taantumuspoltiikan lopettamista ja taloudellisesti parempia ja vapaampia oloja itselleen.” Hän totesi johtotehtävissä havainneensa, että työväestö ja keskiluokka halusivat kyllä yhteiskunnallisia uudistuksia, mutta ”valtava enemmistö ei vaatinut siirtymistä sosialistiseen tai kommunistiseen järjestelmään, vielä vähemmän kommunistiseen diktatuuriin”. Kuitenkin jännitteinen suhde puolueen äkkijyrkkien ja maltillisten välillä jatkui vuosien ajan.⁶³ Sitä osaltaan kuvasi sekin, että

⁶⁰ Haikara s 10–11.

⁶¹ Kimmo Rentola: Punaisen Valpon synty, teoksessa *Isänmaan puolesta* (Rentola 1999) s 49–61; Uola s 81–87; Hentilä 2018a s 231.

⁶² Hentilä 1984a s 151–154, lainaus s 151; vrt. Salomaa 1964 esim. s 36–37, 52–53, 124–125.

⁶³ Leino s 33–34, myös lainaukset.

Yrjö Leino tuli työnnettyksi sivuun.

Aarne Saarinen on paljon myöhemmin muistelmissaan korostanut SKP:n tuon ajan johdon varovaisuutta. Se taas hänen mukaansa herätti joissakin jäsenissä tyytymättömyyttä: sopuilemisen sijasta olisi pitänyt ottaa valta omiin käsiin tai olisi jopa pitänyt vaikuttaa siten, että neuvostoarmeija olisi miehittänyt maan. ”Puoluejohto torjui tällaiset ajatukset päättäväisesti”, muotoili Saarinen, ehkä hivenen kokonaisuutta kaunistellen.⁶⁴

Kansandemokraattisen liikkeen ja siis myös kommunistien taktiikan päälinjaksi muodostui käytännössä parlamentaaris-demokraattinen toiminta, ei suora vallankumouksellinen, aseisiin yllyttävä agitaatio. Sanat olivat jyrkkiä, vaativia ja kovia, mutta vain sanoja, aivan kuten vanhan yhtenäisen työväenliikkeen vallankumousretoriikassa. Toki oli myös jyrkempiin otteisiin taipuvaisempia, kuten Saarinenkin edellä viittasi. Syksyllä 1944 ja kevättalvella 1945 riehui maailmanpalo edelleen, ja aika monien toimintaa siivitti luja usko siihen, että sodan päättyessä, Neuvostoliiton voiton jälkeen voisi olla edessä uusi kumouksellinen vaihe tai ainakin suurten muutosten aika.

Toisin kuitenkin kävi: Suomessa ehtivät yhteiskunnalliset olot sekä intohimot jo osin asettumaan ja tasaantumaan syksystä 1944 seuraavaan kevääseen mennessä. Eduskuntavaalitkin pidettiin maaliskuussa 1945, maailmansodan edelleen jatkuessa. Tässäkin oli eräs keskeisiä selittäviä tekijöitä siihen, ettei Suomi siirtynyt monien itäisen Euroopan maiden tavoin Neuvostoliiton mallin mukaiseen kansandemokraattiseen järjestelmään. Maa pysyi sittemmin sivussa myös pian alkaneen ns. kylmän sodan ajan keskeisiltä rintamalinjoilta. Kommunistinen liike sai sodan jälkeen aiempaa laajempaa maaperää myös useissa läntisen Euroopan maissa.⁶⁵

Toinen puoli tapahtumakehityksessä oli luonnollisesti se, että uuden, esiin nousseen poliittisen liikkeen kilpakumppanit eivät tyytyneet vain katsomaan ja kauhistelemaan banderollien viestejä. Niillä oli oikeus ja mahdollisuus omaan toimintaansa sekä omien tavoitteittensa esittelyyn tilaisuuksissaan ja lehdistään. Tapoja ja muotoja, keinoja ja konsteja riitti.

Erityisesti ammattiyhdistysliikkeessä ja työpaikoilla käytiin 1940-luvun lopun vuosina ankaraa kamppailua työväenliikkeen suuntausten kesken vaikutusvallasta, asemista ja luottamuspaikoista. Oli kamppailua työpaikoilla, oli lakkoliikkeitä. Turussa monissa kamppailuissa ollut ja myös terävin lehtikirjoituksin vaikuttamaan pyrkinyt Mauno Koivisto (nimimerkki Puumies) on muistelmissaan niukasti kiteyttänyt ja muotoillut: ”Oikeaan aikaan herännyt ja herätetty

⁶⁴ Saarinen s 34, lainaus s 36.

⁶⁵ Ks. Suomen työväenliikkeen historia s 252–254; Hentilä 1984a s 156; Mikko Majander: Pohjoismaa vai kansandemokratia? Sosiaalidemokraatit, kommunistit ja Suomen kansainvälinen asema 1944–51. Helsinki 2004 (Majander 2004), eri kohdin. Majander on tutkimuksessaan erityisesti korostanut Suomen pohjoismaisuutta.

siviilivastarinta 1944–1947 pelasti Suomen.”⁶⁶

Jonkin verran joutuivat työpaikoilla huomion kohteeksi ne näkyvät työväenliikkeen jäsenet, jotka olivat toimineet aseveliliiikkeessä tai varsinkin ne harvat suojelukunta-asuun sonnustautuneet; he olivat uuden poliittisen voiman silmätikkuna. Menemättä enempää yksityiskohtiin voidaan todeta, että yleisesti sosialidemokraatit säilyttivät johtavat asemansa ammattiyhdistysliikkeessä. Siinä saattoi olla jonkin verran vaikutusta niillä sotavuosien ay-kursseillakin, joista esimerkiksi Emil Skog muistelmissaan kertoi metallin rautakourien osalta. Samaa ankaraa kamppailua tapahtui myös työväenliikkeen monissa muissa järjestöissä, työväenyhdistyksissä, TUL:n urheiluseuroissa, osuusliikkeissä, ja työväentaloistakin kamppailtiin.⁶⁷

Näistä valtakamppailuista on tallella paljon kuvauksia esimerkiksi työväenyhdistysten ja ammattiosastojen historiikeissa. Myös Emil Skog kertoi aiheesta muistelmissaan.⁶⁸ Kamppailujen toisella puolella olleet, sittemmin kommunistisen liikkeen tunnettuina vaikuttajina olleet Aarne Saarinen, Erkki Salomaa ja Arvo Hautala ovat hekin monien muiden tavoin koskettelleet niitä ja esimerkiksi Arabian tehtaan vuoden 1948 lakon repiviä tunnelmia.⁶⁹ Joskus unohtuu, että laajalla maaseudullakin käytiin omaa henkistä kamppailua erityisesti maalaisliiton ja sinne uutena tulokkaana tunkeutuvan SKDL:n maataloussiiven kesken. Myös siellä oteltiin ”vähäväkisten sieluista”. Toisaalta maalaisliitto pyrki vetämään rajansa myös oikealle.⁷⁰

Mauno Koivisto on muistelmissaan kuvaillut omia, tavallaan ristiriitaisia tuntemuksiaan ensin aatetaistojen tuoksinassa ja sitten hyvin paljon jälkeensä. Kenties niissä on yleispätevyyttä. Kun hän oli neljäkymmenluvun kamppailuissa perehtynyt poliittisten vastustajien, kommunistien ajatuksiin, menettelytapoihin ja heihin myös ihmisinä, oli tullut yllätyksiä. ”Osoittautui, että heidän oppinsa ja menettelytapansa eivät olleet niin pahoja kuin luultiin, ne olivat pahempia”. Mutta asialla oli toinenkin puoli: ”Osoittautui myös, että ihmisinä he olivat paljon parempia ja arvokkaampia

⁶⁶ Koivisto 1997 s 19, ks. myös s 14–18; Koivisto mainitsi myös (s 33), että tuossa vaiheessa sosialidemokraatteihin ja tähän valtakamppailuun liittymisessä oli isän suojeluskuntalaisuus ollut eräänlainen suositus; ks. myös Bergholm 2020 s 108–127.

⁶⁷ Ks. esim. Risto Reuna: ”Ei tullutkaan vallankumousta”- sotasukupolvi, joka esti kansandemokratian. Äärivasemmiston kesäkuun 1946 offensiivi ja metallityöväen työpaikkavastarinta. Turku 2018 (Reuna 2018); Soikkanen 1991 s 132–142; Suomen työväenliikkeen historia s 265, 282–283; ks myös Hurri, Marttala-Hurri s 14; Tuomisto 1984a s 390–401; Tuomisto 2010b s 14–15; Kyösti Suonoja, Kirsti Vepsä: Kuluttajat rakentavat 2. KK:laisen osuuskauppaliikkeen kehitys 1940–1951. Helsinki 1967, s 16–17.

⁶⁸ Skog 1971 esim. s 145–154, 195–199.

⁶⁹ Saarinen esim. s 38–39, 44–45; Salomaa 1964 esim. s 80–82, 151–152; Arvo Hautala: Kehuttiin lakkokenraaliksi. Helsinki: Tammi 1977, esim. s 38–41, 57–85. Ristiriitaa työnantajan kanssa syntyi myös luottamusmiesten asemasta ja työsuojelun kehittämisestä (Hautala esim. s 28–33, 45–55). Mainittakoon, että Hautalakin oli rintamamiehiä, lähes viisi vuotta asepuvussa (s 26–27, ks. alikersantin sodan erikoisista hetkistä Arto Teronen, Jouko Vuolle: Syntymälahjana Suomi. Itsenäisyyden lapsia. Helsinki: Kirjapaja 2016 s 52–53).

⁷⁰ Annastiina Henttinen otsikoikin sodanjälkeisiä vuosia kuvaavan jakson: ”Vaara vaanii vasemmalla” (s 22, ks. myös s 27–33).

kuin miksi me halusimme heidät itsellemme ja muille kuvata.” Ajat kuluivat ja maailma muuttui. Koiviston ääneen lausuma loppupäätelmä oli helmikuussa 1997: ”Heistä ja heitä lähellä olevista vasemmistointellektuelleista minulla ei myöhempien yhteisymmärryksen ja yhteistyön ajoilta ole pahaa sanaa sanottavana.”⁷¹

Paljon vaaran vuosien jälkeen V. Molotov kuvaili haastattelussa olleen onnekasta, ettei Neuvostoliitto ollut miehittänyt Suomea ja sovjetisoinut sitä. Siitä olisi tullut aivan loputon riesa, sillä suomalaiset olivat sangen itsepäisiä.⁷² Muutamista J. V. Stalinin lausunnoista voitiin myös havaita, että hän jollakin tavalla arvosti suomalaisten lujaa sotilaallista suoritusta. Sellainen käsitys heijastui laajemmallekin neuvostomaassa, eivätkä sota-ajan tapahtumat useinkaan korostuneet harjoitetussa ystävyyspolitiikassa. Kuusikymmenluvulla Neuvostoliitossa ruvettiin tarkoituksella korostamaan maailmansodan vuosien 1941–45 luonnetta ”Suurena isänmaallisena sotana” – ensimmäinen ”Isänmaallinen sota” oli vuoden 1812 sota Napoleonin Ranskaa vastaan – ja neuvostomaan merkitystä liittoutuneiden voitolle mainittiin ratkaisevaksi. Elokuun 1939 sopimus jätettiin kokonaan mainitsematta tai kuitattiin lyhyesti. Ajat muuttuivat, ja sittemmin 1980-luvulta alkaen alettiin nostaa kielteisesti esiin myös suomalaisen miehityshallinnon toimia Itä-Karjalassa ja sotavankien kohtelua.⁷³

Oikealla laidalla

Toisaalla perustettiin toiveikkaasti ja intomiehellä uusia järjestöjä, mutta toisaalla jouduttiin pakon edessä lopettamaan vanhoja, mikä sekin osaltaan heijastui Sivistysliiton uuteen toimintaympäristöön. Seppo Hentilä on luonnehtinut hieman kärjistäen, että välirauhansopimus syyskuussa 1944 tuhosi sekä Suur-Suomi-haaveet että ”lopetti vapaussodan siinä merkityksessä, jossa valkoinen Suomi oli sitä vuodesta 1918 lähtien käynyt”. Koko Suomi jäi sodassa toiseksi, mutta vapaussodan perinnön kantajat menettivät lisäksi myös keskeiset järjestönsä.⁷⁴

Välirauhansopimuksen ja maahan asettuneen valvontakomission vaatimuksesta tapahtuivat muutamien välirauhansopimuksessa mainittujen ”fascisminluontoisten” järjestöjen lakkauttamiset heti syyskuusta 1944 alkaen. Muotoilu oli laveahko ja sen voitiin katsoa koskevan satoja, jopa tuhansia valtakunnallisia, piiritasoisia ja aivan paikallisia järjestöjä. Esimerkiksi syyskuun 24. päivänä lakkautettiin noin 400 yhdistystä. Syyskuun loppupuolelta 1944 alkaen aina heinäkuun

⁷¹ Mauno Koivisto 1997 s 20, myös lainaukset; vrt. lähes samanlainen lausunto myös Neuvostoliitosta, Koivisto 1998 s 9. – Koivisto käytti puheenvuoronsa Tapio Bergholmin tohtorikaronkassa; tarkastettu väitöskirja (Ammattiliiton nousu ja tuho. Kuljetusalan ammattiyhdistystoiminta ja työmarkkinasuhteiden murros 1944–1949. Helsinki: SHS 1997) kertoi Suomen kuljetustyöläisten liiton kautta sosialidemokraattien ja kommunistien kamppailuista työpaikoilla 1940-luvun lopulla.

⁷² Ks. Seppo Varjus: Pelon ja toivon vuodet. YYA-Suomi. Ilta-Sanomat, erikoisnumero 2018, s 10–13.

⁷³ Vihavainen, Ketola s 225–230.

⁷⁴ Hentilä 2018a s 226–231; väliotsikossa (s 226) Hentilä jopa kärjistää, että ”välirauhansopimus lakkautti valkoisen Suomen”; Salomaan mukaan (1964 s 98, väliotsikko) uudelle, eduskuntavaalien 1945 jälkeen muodostetulle hallitukselle jäi ”sotapolitiikan konkurssipesä”, sodan köyhdyttämä maa.

1945 alkupäiviin mennessä lakkautettiin kaikkiaan yli 2500 yhdistystä. Valvontakomission englantilaiset jäsenet kyllä hetkittäin ihmettelivät eräiden ratkaisujen tarkoituksenmukaisuutta, mutta eivät asettuneet niitä vastustamaan.⁷⁵

Tiensä päähän tulivat niin Akateeminen Karjala-Seura kuin Isänmaallinen kansanliikekin (IKL) sekä lukuisat muut. Suojeluskuntajärjestö koki saman kohtalon, samoin Lotta Svärd ja esimerkiksi vapaussodan rintamiesten järjestö. Monet näistä olivat valkoisen Suomen pitkään vaalimia ja arvostamia. Väkevää lakkauttamisen painetta tuli niin valvontakomission suunnalta kuin kansandemokraattiselta liikkeeltäkin ja SN-seuralta.

Aseveliliitto oli hieman hankalampi tapaus. Pääministeri J. K. Paasikivi ei aluksi ollut halukas liittoa lakkauttamaan, sillä hän näki asevelitoiminnalle merkitystä kotiin palaavien sotilaiden auttamisessa siviilielämän alkuun. Ajankohdan ulkopoliittisissa paineissa ei kuitenkaan ollut vaihtoehtoja, ja valvontakomissio vaati nootilla lakkauttamista. Valtioneuvoston päätöksellä liitto lakkautettiin sitten tammikuun lopulla 1945. Sen seurauksena jäi kuitenkin näkemättä ja kokematta, millä tavoin liitto olisi voinut auttaa siviiliin palaavia rintamasotilaita esimerkiksi työn, koulutuksen ja asuntojen osalta. Useat jäivät elämässään lähes tyhjän päälle, osa vielä henkisesti rikkinäisenä, yllään kulunut asetakki ilman aselajitunnuksia, olkalappuja ja arvomerkkejä, eikä mahdollisuutta ammattiopiskeluun. Paasikivi onnistui kuitenkin perusteluillaan pelastamaan Sotainvalidien veljesliiton. Se jäi jatkamaan toimintaansa haavoittuneiden rintasotilaiden ja muiden sodassa vammautuneiden hyväksi.⁷⁶

Järjestöjen lopettaminen ei ymmärrettävästikään merkinnyt niiden vaikuttamisen täydellistä katkeamista. Johtohenkilöitä ei vangittu tai tuomittu. Niiden entiset toimihenkilöt ja jäsenetkin jatkoivat suomalaisen yhteiskunnan jäseninä, asenteineen ja ihanteineen niissä puitteissa kuin mahdollista oli. Lisäksi lakkautettujen järjestöjen omaisuutta saatiin yleensä osaavilla järjestelyillä siirrettyksi muille järjestöille sekä perustettuihin säätiöihin ja myöhemmin käytettäväksi, ehkä ei niinkään entisenlaisiin tarkoituksiin, mutta kuitenkin yhteiskunnallisesti hyödyllisesti. Kunnalliselämässä jäi monilla paikkakunnilla myös pitkäksi aikaa jollakin tavoin vaikuttamaan ns. aseveliaksi, erityisesti sodan kokeneiden sosialidemokraattisten ja kokoomuslaisten vaikuttajien kesken.⁷⁷

Muutamilla paikkakunnilla vasemmistolaiset rintamamiehet perustivat talvisodan jälkeisen mallin mukaisesti työläisrintamamiesyhdistyksiä, joihin kuului myös ns. metsä- eli käpykaartilaisia sekä turvasäilössä olleita. Entisten sotilaiden toverikuntien liitosta tuli avoimen poliittinen järjestö, sillä se liittyi SKDL:n jäseneksi. Sen toiminta hiipui kuitenkin jo vuonna 1952. Muiden ”ohiamuttujen” eli vammautumattomien entisten rintamasotilaiden järjestäytyminen omia

⁷⁵ Ks. esim. Kaisa Kinnunen s 70; Suomen historian pikkujätttiläinen s 743–745 (Haataja).

⁷⁶ Ks. Uola 2013 s 55–56; Kulha s 236–243; Hoppu 2015 s 103–105; ks. myös AKS:n tie s 289 (Jarkko Vesikansa).

⁷⁷ Kulha s 243, 252; Roms s 56–62, 65–82.

sosiaalisia ja terveydellisiä oikeuksiaan ajamaan käynnistyi vasta 1950-luvun loppupuolelta alkaen.⁷⁸

---tietolaatikko

TSL:N JUHLALLISUUDET SYKSYLLÄ 1944

Miten suuri ero olikaan Sivistysliiton 20- ja 25-vuotisjuhlahetkillä! Kaksikymmenvuotistaivalta juhlittiin ulkoisesti hyvin jännittyneissä tunnelmissa, maailmansodan puhjettua ja juuri ennen talvisotaa marraskuussa 1939. Seuraava merkkipäivä voitiin viettää pian jatkosodan päättymisen jälkeen marraskuussa 1944, uuden innostavan toiminnallisen nousun odotuksen tunnelmissa, viimein rauhanoloihin siirtyvässä maassa. Yhteistä oli kuitenkin se, että nytkin oli monenlaisia jännitteitä ilmassa ja myös aivan liiton jäsenjärjestöjen toiminnan tuntumassa. Lapissa sodittiin vielä.

Jo keväällä 1944 oli todettu, että syksyllä saavutetaan Sivistysliiton taipaleella neljännesvuosisadan virstanpylväs. Siihen ryhdyttiin kaikkien sota-ajan vaikeuksien, rajoitusten ja pulan keskelläkin hiljalleen valmistautumaan, vaikka liiton ja Suomen tulevaisuus oli vielä hämärän peitossa. Valmisteluihin osallistui TSL:n koko toimisto, joka vuoden 1944 kuluessa laajeni yli kymmenhenkiseksi. Onnekasta oli, että juhlahetkeen päästyä, perjantaina marraskuun 24. päivänä, olivat aseetkin vaienneet eteläisessä Suomessa.

Toimisto kantoi luonnollisesti R. H. Oittisen johdolla suurimman vastuun juhlan käytännön järjestelyistä, mutta ei 75-vuotias puheenjohtaja Väinö Voionmaakaan päässyt ihan helpolla. Hänellä oli muutenkin kiireinen syksy eduskunnassa. Päiväkirjaankin tuli marraskuun loppupuolella parin viikon mittainen tauko, minkä aiheuttivat ”työväelliset suurtapaukset” eli juuri TSL:n juhla ja sitä välittömästi seurannut SDP:n puoluekokous. Liiton juhla tuotti hänelle – taas tarkoituksellisen alakuloisesti muotoillen – ”paljon vaivaa, koska piti valmistautua pitämään jonkinlainen juhlapuhe”. Juhla järjestettiin edustajiston syyskokouksen yhteydessä osuusliike Elannon juhlasalissa Kaikukadulla Helsingin Kalliossa. Työväentalon tilat oli varattu puoluekokouksen käyttöön.

Juhlakokoukseen kutsuttiin sääntömääräisten edustajien lisäksi opetusministeriön ja kouluhallituksen edustajat, eduskunnan sivistysvaliokunnan ja valtiovarainvaliokunnan

⁷⁸ Ks. Uola 2013 s 45–46; Hoppu 2015 s 104; vammautumattomien eli ns. ohiamuttujen rintamasotilaiden myöhemmästä yhteistoiminnasta ja etujensa ajamisesta ks. Kaarle Sulamaa: Veteraania ei jätetä. Suomen Sotaveteraaniliitto 1957–2007. Helsinki: Edita 2007, esim. s 18–27; Tero Tuomisto: Pitkä on askelten kaiku. Puoli vuosisataa Rintamaveteraaniliiton toimintaa ja vaikutusta. Helsinki: Rintamaveteraaniliitto 2014 (Tuomisto 2014), esim. s 51–58, 72; rintamaoloissa palvelleiden naisten järjestötoiminnasta ks. Marjo Mela: Naiset sodan- ja rauhantöissä. Rintamanaisten liiton historia. Helsinki: Rintamanaisten Liitto 2005, esim. s 6–8. Ks. myös Hannu Välimäki, Jarkko Kemppe: Kaatuneitten omaisten liitto 70 vuotta. Helsinki: Maahenki

sivistysjaoston jäsenet sekä liiton jäsenjärjestöjen, paikallisten työväen sivistysjärjestöjen ja myös yhteistyökumppanien, eri kansansivistysjärjestöjen edustajat.

Kutsut lähtivät myös pohjoismaisille veljesjärjestöille. Jo juhlaa edeltäneenä päivänä Voionmaa ja sihteeri R. H. Oittinen tapasivatkin lounaalla Kämpissä Helsingin keskustassa, Pohjoisesplanadin varrella, Ruotsin ABF:n opintorehtorin Gunnar Hirdmanin. Samana iltana Voionmaa oli jälleen Kämpissä, nyt Työväen Akatemian asioissa ja kaiken lisäksi ”juomassa oikeaa kaffettia”. Mukana oli Akatemian hallinnosta KK:n aiempi sihteeri, kansanhuoltoministeriön osastopäällikkö Onni Toivonen. He tapasivat Työväen Akatemian mesenaatin, kauppaneuvos Heikki Huhtamäen. Tämä luovutti Akatemialle lahjakirjan: Huhtamäki-yhtymän osakkeita 100 000 markan arvosta (laskennallisesti runsaat 17 000 euroa). Samalla keskusteltiin ”accademian” asioista ja muun muassa Suomen kulttuurirahaston kansansivistyspolitiikasta.⁷⁹

TSL:n juhlaan kutsuttujen joukossa olivat lisäksi entiset liiton toimikunnan jäsenet ja toimihenkilöt. Elannon salissa Hämeentien varrella oli nelisenkymmentä varsinaista jäsenjärjestöjen kokousedustajaa ja toistasataa kutsuvierasta. Osallistujien joukko oli kenties vielä laaja-alaisempi ja edustavampi kuin viiden vuoden takaisilla juhlilla. Se kuvasti havainnollisesti TSL:n sotavuosien kuluessa muuttunutta asemaa suomalaisessa yhteiskunnassa. Aimo Halila on kiteyttänyt Sivistysliiton merkityksen myös näin: ”Se oli suuri osatekijä luotaessa sitä Suomea, joka kesti toisen maailmansodan hirmumyrskyn.”⁸⁰ Samanlaista henkilökohtaisen merkittävyyden kasvua osoitti sittemmin myös Väinö Voionmaan valinta Suomen kulttuurirahaston kunniaesimieheksi vuonna 1945.

Juhlatilaisuus alkoi Helsingin Työväen Orkesterin musiikkiesityksellä, jonka johti kapellimestari Aarne Sinervo. Virallisen kokouksen avasi tervehdyspuheellaan puheenjohtaja Väinö Voionmaa. Oman päiväkirjamerkintänsä mukaan se olikin ”kokolaillinen puhe”, aiheena työväen kulttuuripolitiikka. Voionmaa julkaisi sen myöhemmin kuutosten uudessa lehdessä *Vapaassa Pohjolassa*. Lisäksi TSL:n sihteeri R. H. Oittinen piti seikkaperäisen esitelmän TSL:n lähitulevaisuuden käytännöllisistä tehtävistä. Siihen palataan myöhemmin. Hän myös tarkasteli kuluneen neljännesvuosisadan toimintaa.⁸¹

Tavanomaisia, rutiinimuotoisia kokousasioita seurasi sitten tauko ja kahvitarjoilu. Sen jälkeen alkoi ohjelmallinen osuus, johon sisältyi orkesterimusiikkia, näyttelijä Vilho Siivolan lausuntaa ja oopperalaulajatar Elli Pihkalan lauluesitys. Vapaan sanan aikana liittoa onnitteltiin lukuisin puheenvuoroin. Myös sähkösanomia saatiin runsaasti.⁸²

2016.

⁷⁹ Voionmaa 1971 s 399, myös lainaus; Voionmaan päiväkirjatekstissä kirjoitus- tai latomisvirhe: Heidman.

⁸⁰ Halila s 350.

⁸¹ Voionmaa 1971 s 400; ks. R. H. Oittinen: Neljännesvuosisata tarkastelussa, teoksessa Oittinen 1969 s 157–162; toimitustyössä TSL:n juhlavuodeksi on virheellisesti mainittu 1946 (s 162)

⁸² Juhlasta ks. Työläisopiskelija 9/1944; toim. kert. 1944; edustajakokouksen pöytäkirjan 24.11.1944 liitteenä on

Monesti pojalleen lähettämissään viesteissä hyvin kriittisenä esiintynyt Väinö Voionmaakin totesi päiväkirjassaan viikkoa myöhemmin myönteisesti: ”Juhla onnistui kokolaillisesti. Kiitos- ja tunnuspuheita tuli meille kuin turkin hihasta.” Päiväkirjan sivutkin menivät sittemmin pojalle talteen, tulevia aikoja varten.

TSL:n aiheuttamaa kiirettä Voionmaalla piti vielä myöhemmin marraskuussa 1944, puoluekokouspäivien jälkeen. Hän tapasi muun muassa kuun lopulla vieraita raittiusjärjestöjen asioissa. ”Välillä oli lukuisia lunsseja ja pistettiin pä hiukan Hämeen historiaakin rakoaikoina.”⁸³

Yhden juhlan sijasta voitiin syksyllä 1944 puhua suorastaan Sivistysliiton 25-vuotisjuhlallisuuksista. Hyvin monella paikkakunnalla järjestettiin marraskuun loppupuolella omia paikallisia juhlahetkiä. Niitä oli ainakin Helsingissä, Tampereella, Porissa, Lahdessa, Kuopiossa, Otalammella, Ruovedellä, Turussa, Uusikaupungissa ja Jyväskylässä. Ne tarjosivat hyvän mahdollisuuden kertoa laajalle yleisölle liiton toiminnasta.

Juhlia järjestivät niin paikalliset sivistystyöjärjestöt kuin myös yksittäiset opintokerhotkin ja työväenjärjestöt. Sanomalehdet julkaisivat paljon aineistoa liiton työstä ja juhlahetkistä. Lisäksi Yleisradiossa oli runsaasti suomen- ja myös ruotsinkielistä ohjelmaa, jossa kerrottiin TSL:n neljännesvuosisadan mittaisesta taipaleesta.⁸⁴

Sosialidemokraattista taistoa

Sivistysliiton puheenjohtaja Väinö Voionmaa siirtyi nopeasti tunnelmasta toiseen: heti liiton perjantaisen 25-vuotisjuhlahetken jälkeen, lauantai-iltapäivänä 25.11.1944, hän asettui istumaan SDP:n puoluekokouksen avauksessa työväentalolla eturiviin.⁸⁵ Hän ei ollut TSL:n suuren jäsenjärjestön tilaisuudessa kokousedustajana, vaan kunniavieraana. Hänet kutsuttiin avaustoimien jälkeen Iida Aalle-Teljon, J. R. Lillnixin ja Matti Vuolukan kanssa puolueen kunniajäseneksi. Mukaan kukitukseen astelivat voimakkaiden eläköön-huutojen kaikuessa myös aiemmin saman

puheita, mm. Voionmaan käsin kirjoittama avauspuhe sekä onnitelusähkeitä.

⁸³ Voionmaa 1971 s 399–400; lunssit eli lounaat, lounastapaamiset. – Myöhemmin joulukuussa 1944 Voionmaa (s 404) kyllä paljasti pojalleen kirjeessä olleensa alkusyksystä asti huonokuntoinen ja myös kuulon heikentyneen. Sittemmin terveydentila taas koheni. Maria Lähteenmäki on tuonut esiin, kuinka sodan ja rauhanteon äärimmäisissä paineissa hyvin moni muukin päättäjät sairasteli, sillä inhimillinen kestävyys oli lujilla (2014 s 415–418).

⁸⁴ Työläisopiskelija 9/1944; toim. kert. 1944.

⁸⁵ Kokousvirkaileija Akseli Valta koki kouraantuntuvasti siirtymisen sodasta rauhaan: yli kolmen vuoden asepalveluksen jälkeen hän palasi Lapin rintamalta Helsinkiin ja aloitti kertomansa mukaan heti seuraavana päivänä puoluekokouksessa pikakirjoittajana, jokaista välihuutoa tarkoin seuraten. Ks. Akseli Valta: Talo säilyi omistajillaan, teoksessa Vallan kahvaa - saranan puolta. Toim.kunta Jouni Jokisalo, Sakari Montonen, Veikko J. Salonen, Erkki Wiksten. Helsinki: Paasipaino 1979 (jatkoissa Vallan kahvaa) s 59. Valta tosin

huomionosoituksen saaneet Miina Sillanpää ja Matti Turkia.⁸⁶

Puoluekokous oli itsessään kaikkea muuta kuin onnitteluja, kukkia ja eläköön-huutoja. Kokouspäivät aloitettiin kyllä yhteislaululla. Viisipäiväisestä kokouksesta tuli sotavuosien toiminnan läpikotainen arviointi, perusteellinen, voimakassanainen pyykinpesu, jota puolueen eri suuntausten edustajat tekivät. Jotain samaa oli ristikkäisine linjanvetoineen koettu myös vuoden 1919 puoluekokouksessa.

Kun kokousedustajat oli valittu jäsenäänestyksin jo keväällä 1944, oli ymmärrettävää, että enemmistö edusti ns. tannerilaisia; Voionmaan päiväkirjamerkintöjen mukaan ihan liiankin kanssa. Toisella laidalla oli monenlaista kirjoa ja vivahdetta, kuutosten tukijoista ja rauhanoppositiolaisista vasemman laidan sosialidemokraatteihin. Oli inhimillisesti ymmärrettävää, että osa sotavuosien kansallisessa rintamassa olleistakin arvioi nyt uudessa tilanteessa kaikkea tapahtunutta toisella, melkein päinvastaisella tavalla.⁸⁷

Puoluekokoukselle antoi etukäteen ryytiä lokakuun 21. päivänä 1944 *Suomen Sosialidemokraatissa* julkaistu 42 henkilön kannanilmaisu. Mukana oli tässäkin monenlaisia sosialidemokraatteja, rauhanoppositiolaisia kuten esimerkiksi Väinö Voionmaa, Sylvi-Kyllikki Kilpi, J. W. Keto, Mauno Pekkala ja Atos Wirtanen, useita rivikansanedustajia ja ammattiyhdistysväkeä sekä vasemmistolaisia sosialidemokraatteja. R. H. Oittisen nimeä ei ollut. Puolueneuvostolle osoitetussa vetoimuksessa toivottiin henkilövaihdoksia niin puoluetoimikunnassa kuin eduskuntaryhmän johdossa. Muutokset olisivat tarpeen uuden ulkopoliittisen tilanteen takia ja luottamuksellisten naapurisuhteiden rakentamiseksi. Tässä viitattiin myös Saksan miehittämiin Tanskaan ja Norjaan, ei vain Neuvostoliittoon. Puoluekokouksen pitämistä tuli lykätä myöhemmäksi. Puolueneuvosto hylkäsi kuitenkin ehdotukset hyvin selvin numeroin.⁸⁸

TSL:n sihteeri R. H. Oittinen seurasi nyt kokousta yhtenä kutsuvieraana. Jälleen liiton edustaja pääsi esittämään oman tervehdyksensä puolueväelle, ja kerrankin pöytäkirjaan kirjattiin sanomaa laajemmin. Oittinen kiitteli liiton perustajajäsentä laajasta opintokerhotoiminnasta kuluneen neljännesvuosisadan aikana. Kiitoksen saivat myös puolueen piirisihteerit, jotka olivat tehneet omalla toiminnallaan Sivistysliitolle suuria palveluksia.

muisti kokouksen alkamispäivän väärin.

⁸⁶ Pöytäkirja I Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen XIX puoluekokouksesta Helsingissä 25.-29.11.1944. Helsinki: SDP 1946, s 8–9; ks. myös Voionmaa 1971 s 400.

⁸⁷ Väinö Voionmaa antoi yhdessä kirjeessään jo syyskuussa 1943 pojalleen viitettä siitä, että sos. dem. eduskuntaryhmässä alkoi yhä selvemmin olla kahtalaista ilmaa: Tanneria vastaan puhuivat ryhmäkokouksessa ainakin Sylvi-Kyllikki Kilpi, J. W. Keto, Gunnar Andersson ja Mauno Pekkala, ja myös päätoimittaja Eino Kilpi ”lienee kypsä tekemään rouvansa seuraa”. Hän arvioi, että ”viini vanhassa puolueleilissä on ruvennut käymään ja sensaatioita on odotettavissa (Voionmaa 1971 s 254). Ks. Kilven pariskunnan poliittisista linjoista 1943 myös Torninoja-Latola s 232.

⁸⁸ Soikkanen 1991 s 17–18; Ripatti 1992 s 145.

Oittinen toivoi puolueväeltä ymmärtämystä ja tukea liitolle sen ajankohtaisten, vaativien tehtävien täyttämässä. ”Työväenluokan tulevaisuus perustuu siihen, missä määrin sen piirissä on tietorikkaita, harkintakykyisiä ja vastuuntuntoisia tovereita.” Liitto katsoi tehtäväkseen ”tietojen jakamisen ohella henkisen itsenäisyyden vahvistamisen”. Nyt elettiin kuohunnan aikaa, ja oli suuri vaara, että moni vain kulkisi joukon mukana, hyvässä tai pahassa. ”Sivistystyö koettaa vaatimattomalta osaltaan pakoittaa ajattelemaan omilla aivoilla ja tekemään ratkaisut itsenäisesti, sokeasti toisia seuraamatta.”

R. H. Oittinen muistutti myös tasapuolisuuden merkityksestä ja totuuteen pyrkimyksestä, kun asioita arvosteltiin ja tutkittiin. Nyt oli paljon erilaisia käsityksiä ajankohtaisista kysymyksistä; sotavuosien ratkaisuja hän ei suoraan maininnut. Hänen mielestään työväenliikkeessä tarvittiin ”rauhoitettu alue”, jossa erilaiset suunnat voisivat kohdata ja asiallisesti pohtia kiistanalaisiakin kysymyksiä. Oli sanomattakin selvää, millaista paikkaa tai organisaatiota hän tarkoitti. Oittinen muistutti myös, että ”työväenliike on vanhastaan luottanut tasapuoliseen tieteen hengessä käyvään tutkimukseen” ja että ”tieteenomaisessa asiainkäsittelyssä” on liikkeen luja perusta. Hän vakuutti, että ”tässä vanhassa työväenliikkeen hengessä” TSL tulisi edelleen jatkamaan toimintaansa, ottaen käsittelyynsä työväkeä kiinnostavia ja sille tärkeitä kysymyksiä. Puheenvuorossa oli paljon rauhoittelevia ja salissa aavisteltavaa kiihkoa hillitsemään tarkoitettuja lauseita.⁸⁹

Lyhyesti tiivistäen valtaosa puoluekokouksen keskustelupuheenvuoroista koski puolueen sodanaikaista politiikkaa. Siinä oli kosketuskohtia myös Sivistysliiton toimintaan vähintäänkin monien henkilöiden kautta. Väinö Tannerin tavoin puolueen päälinjalla olleet pääosin puolustivat tehtyjä hankaliakin ratkaisuja, ja oppositiohenkiset löysivät paljon erilaista ja osin eri lähtökohdista nousutta huomautettavaa. Maan ja puolueen toimintaa käsiteltiin, arvioitiin ja arvosteltiin monesta näkökulmasta aina 1930-luvun lopun tapahtumista alkaen.⁹⁰ Olihan edellisestä puoluekokouksesta loppukevällä 1939 jo kulunut aikaakin. Esimerkiksi Aseveliliittoa arvioitiin kipakasti, samoin sosialidemokraattien osallistumista sen johtotehtäviin ja tiedottamiseen. Oli myönteisiäkin arvioita. Suojeluskuntasopimukselle ei juuri löytynyt puheenvuoroissa kannatusta.

Keskeisiin kysymyksiin kuului myös kuutosten asema: oppositiohenkiset toivoivat heidän kaikkien paluutaan. Myös tannerilaiset olivat siihen jollain tavoin valmiita, mutta – Voionmaan päiväkirjamerkinnän mukaan – vain mikäli tulijat osoittaisivat katumusta ja parannusta. Päiväkirjaansa Voionmaa kirjasi ilahtuneesti monen oppositiolaisen painokkaita puheenvuoroja, esimerkiksi perniöläisen Kalle Jokisen ja nokialaisen Hannes Pekosen. Hän ei maininnut lainkaan helsinkiläistä kokousedustajaa Pekka Railoa, TSL:n aiempaa sihteeriä. Tämä tukikin enemmistösuunnan linjanvetoja, esimerkiksi päästessään heti ensimmäisenä puhumaan puoluetuimikunnan kertomuksesta käydyssä yleiskeskustelussa.⁹¹

⁸⁹ SDP:n puoluekokouspöytäkirja 1944 s 32–34, lainaukset s 33.

⁹⁰ Hannu Soikkasen mukaan (1970 s 459) luovutetun Karjalan edustajat olivat puoluekokouksessa ”lähinnä vaivautuneita tästä kovasta pyykinpesusta”.

⁹¹ Railon laaja, historiapitoinen puheenvuoro SDP:n puoluekokouspöytäkirja 1944 s 50–53,

Väinö Tanner luonnollisesti puolusti tehtyjä ratkaisuja, mutta esimerkiksi puhuessaan annettavan julkilausuman sisällöstä hän korosti myös sitä, että tehdyistä virheistä tuli oppia. Esimerkiksi oikeistolainen idän suuntaan kohdistunut neulanpistopolitiikka oli hänestä ollut haitallista kolmekymmenluvulla. Nyt oli täytettävä välirauhansopimuksen velvoitteet ja siltä pohjalta jatkettava suhteiden rakentamista Neuvostoliittoon, ei kuitenkaan liehakoiden tai matelemalla. Mielenkiintoista kyllä, hän löysi äskettäisestä J. V. Stalinin Suomeen lähettämästä sähköisestä tukeasta käsityksilleen: suhteet voidaan rakentaa vain molemminpuoliselle kunnioitukselle. Samalla hän kuitenkin kannusti omiaan kamppailemaan kommunisteja ja kommunismia vastaan.

Väinö Voionmaa seurasi viisipäiväistä puoluekokousta vain hetkittäin. Sattumalta hän asteli kokoussaliin juuri tämän Tannerin puheenvuoron aikana. Maininta kamppailusta kommunismia vastaan sai kansanedustaja ja kunniavieras Voionmaankin käyttämään puheenvuoron muutaman muun Tannerille vastanneen tavoin.

Puoluekokouspöytäkirjan mukaan Voionmaan mielestä sotavuodet eli äskeinen ”suuri kansallinen onnettomuus” edellytti perusteellista tutkimusta ja tuomiota. Tutkimusnäkökulmaa voitiin hyvin historiantutkijalta odottaakin. Mutta Voionmaa korosti samalla ja hyvin huomionarvoisella tavalla, ettei sen aika ollut vielä. Eikä salissa koolla ollut joukko voinut olla tutkimuksen tekijänä, ”sillä koko meidän puolueemme ja eduskuntaryhmämme on nyt syytettyjen penkillä eikä se voi olla tuomari omassa asiassaan”. Hän odotti jo tulevia vaaleja ja niissä äänestäjien ratkaisuja. Jotain oli joka tapauksessa muutettava, sillä entiseen ei ollut paluuta. Mielenkiintoisella tavalla hän ikään kuin rauhoitellen kehotti arvioimaan nyt laillistettuna puolueena toimivia kommunisteja ”ei heidän entisyytensä, vaan heidän tekojensa perusteella”.⁹²

Tämäkin julkinen puheenvuoro oli ääneen esitettyä rauhallinen, harkittu ja punnittu, mikä vielä korostui puoluekokouksen monien kiivaiden ja henkilökohtaisuuksiin sortuneiden puheiden keskellä. Saman ajankohdan kirjeissä pojalleen Tapiolle oli paljon tiukempaa ja jyrkempää sävyä, eikä katkeruuttakaan voinut olla havaitsematta. Maria Lähteenmäki onkin kuvaillut kuinka ”Voionmaan ulkokuori saattoi usein pitää, mutta sisällä kuohui yli äyräiden”.⁹³

Lähiajalle myös sivistystavoitteita

Sota-ajan politiikasta puhuttiin puoluekokouksessa paljon, välillä henkilökohtaisuuksiinkin menen. Jonkin verran sijaa sai myös uusi maatalousohjelma ja pienviljelijöidenkin asema, rintamamiesten

jatkopuheenvuoro s 113–115; Railo oli puoluekokouksessa Ammattiyhdistysväen sos.dem. yhdistyksen asettamana edustajana Martta Salmela-Järvisen ja Emil Skogin tavoin (Skog s 157); hänen oma yhdistyksensä oli edelleen Helsingin sos.dem. keskusteluseura.

⁹² SDP:n puoluekokouksen pöytäkirja 1944 s 223–233, 242–243 (Tanner), 243–244 (Voionmaa), lainaus s 244; vrt. Voionmaa 1971 s 400–401; ks. myös Soikkanen 1991 s 33–38.

⁹³ Lähteenmäki 2014 s 440.

maansaantiinkin kiinnitettiin huomiota. Kokous lähetti hyväksymällään julkilausumalla oman tervehdyksensä kaikille kotiin palaaville asemiehille, ”maanpuolustustehtävistä, niin työ- kuin asepalveluksesta” kotiutuneille. Puolueen lähiajan ohjelmassa oli 20 kohtaa. Aluksi tuotiin esille sodasta kärsineiden asema ja sen helpottaminen, mukana olivat myös tuotantoelämän käynnistäminen, työllisyyskysymykset, muun muassa asutus- ja maanhankinta-aiheet, pääomien käytön valvontaakaan ei unohdettu. Hinnoista ja palkoista kannettiin huolta, talouselämään toivottiin suunnitelmallista johtamista, myös pitkä sana yhteiskunnallistuttaminen mainittiin.

Aivan luettelon viimeisenä kohtana tuotiin esille kasvatusta- ja kouluolojen uudistaminen. Niitähän oli pohdittu jo punamultahallituksessa ennen sotia, ja samaan aihepiiriin oli viitannut myös TSL:n varapuheenjohtaja Yrjö Kallinen edellä mainitussa puheessaan marraskuun alussa. Opettajakunnan keskuuteen toivottiin kansanvaltaista henkeä. Ja lisäksi: ”Laajojen kansankerrosten yleis- ja kansalaissivistystä on jatkuvasti pyrittävä kohottamaan kansakoulun jatkokoulutusta tehostamalla ja vapaata kansansivistystä tukemalla.”⁹⁴

Pääsipa itse Sivistysliittokin hetkeksi esille hyvin myönteisellä tavalla, kun keskusteltiin puolueen valistustyöstä ja sen tärkeydestä uudessa tilanteessa. Kokousedustaja, luennoitsija Otto Toivonen Hämeestä kiitteli keskustelupuheenvuorossaan niin Työväen Akatemiaa kuin TSL:n opintokerhoakin.⁹⁵ Hän arvioi kuitenkin samalla, että puolueessa oli yleisesti ottaen liian vähän sosialistista ja marxilaista koulutusta. Liiankin heikoilla eväillä joutui joskus lehdentoimittajaksi, piirisihteeriksi tai muihin vaativiin tehtäviin. Hän kaipasi pitempiä, esimerkiksi kolmen kuukauden mittaisia, kurssimuotoisia koulutustilaisuuksia.⁹⁶

Valistuskokonaisuuteen kuului Helsingin sos. dem. kunnallisjärjestön tekemä aloite opintotoiminnan kehittämistä. Sille todettiin olevan suurta tarvetta, sillä järjestöjen tarvitsemat henkiset voimat olivat vähentyneet ja samalla rivit olivat harventuneet sotavuosien aikana. Aloitteen teksti oli itse asiassa pääosin R. H. Oittisen laatimaa keväällä 1944. Se oli käsitelty Sivistysliiton toimikunnassakin jo maaliskuun lopulla.⁹⁷ Viljo Ripatti arvelikin Oittisen olleen koko aloitteen isä. Puoluetoimikunta puolsi aloitteen hyväksymistä. Valistuskannanotto ja kaikki siihen niveltyneet aloitteet hyväksyttiin sitten pienin lisäyksin ja myötäsukaisiin puheihin ”evästykseksi tulevalle puoluetoimikunnalle”.⁹⁸

⁹⁴ SDP:n puoluekokouksen pöytäkirja 1944 s 301–302; tavoiteohjelma liiteosassa; ilmeisesti ainakin koulutuskohtaan oli apua saatu TSL:n taholta, kenties Oittiselta.

⁹⁵ Myöhemmin joulukuussa 1945 Voionmaa kerran ohimennen luonnehti kirjeessään Toivosen olevan ”fanaattinen tannerilainen” (Voionmaa 1971 s 427), mikä osaltaan kertoi havainnollisesti TSL-väen asenteiden kirjosta.

⁹⁶ SDP:n puoluekokouksen pöytäkirja 1944 s 214–215.

⁹⁷ Aloitteen valmistelun ja käsittelyn yhteydessä on varmasti jouduttu jälleen kerran pohtimaan tarkoin missä kulki raja puoluepoliittisen ja sivistystoiminnan välillä.

⁹⁸ Aloite SDP puoluekokouksen pöytäkirjan liiteosassa s 29–32; ks. Ripatti 1992 s 97; keskustelu valistustyöstä kokouspöytäkirjassa s 214–219.

Sanat ja sanonnat iskivät kokouskeskusteluissa tiukasti kipinöiden suuntaan ja toiseen. Puoluetoimikunnan valinnasta muodostui tiukka mitteli, joka Hannu Soikkasen mukaan päättyi ”hiuskarvan varassa olevaan sovintoon”. Väinö Tanner ei ollut käytettävissä johtotehtäviin. Tannerilaisen enemmistön ja opposition ehdotuksia soviteltiin kauan ja hankalasti yhteen, mutta ratkaisukin löytyi. Puheenjohtajaksi valittiin kompromissina varkautelainen 49-vuotias kansanedustaja Onni Hiltunen, joka oli toiminut valtiovarainministerinä alkusyksyn kahdessa lyhytaikaisessa hallituksessa.

Puoluesihteeriksi valittiin 28-vuotias nuoremman polven sosialidemokraatti, sotavuosien TK-mies Unto Varjonen; Voionmaan hieman happaman luonnehdinnan mukaan ”sapelisosialisti upseeri ja maisteri”.⁹⁹ Uusi enemmistö rakentui tannerilaisten ja nuorempien asevelisosialistien varaan. Enemmistö puoluetoimikuntaan tuli tannerilaisista, mutta myös oppositiohenkiset saivat edustajiaan varsinaisten ja varajäsenten joukkoon.

Väinö Voionmaa luonnehti päiväkirjassaan ratkaisun olleen kuitenkin kokonaisuudessaan ”loistava voitto” opposition vähälukuisen miesmäärään nähden, päinvastoin kuin muutamat lojaalin opposition edustajat arvioivat. Hän ei haikaillut mihinkään erityisen tiiviiseen yhteistyöhön SKDL:n ja kommunistien kanssa, vaan katsoi muutamien muiden tavoin paremmaksi ”jatkaa lojaalista oppositiota puolueen sisässä ja olojen kehityksen ja oikean asiansa avulla yhä enemmän voittavan puolueen laajoja kerroksia puolelleen”.¹⁰⁰

Sosialidemokraattinen puolue menetti jo 1930-luvun lopulla riveistään akateemista, opiskelevaa nuorisoa edustaneen helsinkiläisen puolueosaston ASS:n. Sotien jälkeen siitä tuli ainakin pääkaupungissa näkyvä kansandemokraattisen liikkeen osa. Syntyneen aukon paikkaamiseksi ryhdyttiin vuoden 1944 lopulla Helsingissä perustamaan uutta akateemisten nuorten yhdistystä.

Helsingin sos.dem. keskusteluseuran ylioppilasjaosto kutsui joulukuun puolivälissä koolle neuvottelukokouksen Vanhan ylioppilastalon tiedekuntahuoneeseen. Alustajaksi onnistuttiin saamaan tuore puoluesihteeriksi, turkulaissyntyinen filosofian maisteri Unto Varjonen. Aiheena oli ”Ylioppilaat ja nykyajan sosiaaliset kysymykset”. Keskustelutilaisuudessa käynnistyi Akateemisen sos.dem. yhdistyksen (ASY) perustaminen, mikä sitten tapahtui 15.1.1945, ja avaussanojen lausujasta, jyvaskyläläisestä valtiotieteiden ylioppilas Onni Peltosesta tuli ensimmäinen puheenjohtaja.

Tilaisuuden kutsussa viitattiin kansanvallan lujittamisen tarpeisiin ja vedottiin myös siihen, että ”nykyisenä aikana eivät akateemiset kansalaiset saa pysyä vieraina sosialidemokraattisen työväestön aatteille ja pyrkimyksille”. Hannu Soikkanen on luonnehtinut, että Varjonen sai Vanhan

⁹⁹ Unto Varjoseen suhtautui kielteisesti 27.10.1971 haastattelussa Yrjö Kallinenkin ja toi esiin sota-ajan erimielisyytensä asevelisosialistien kanssa (Työväen muistitietotoimikunta, haastattelija Heimo Huhtanen).

¹⁰⁰ Puoluekokouksesta ks. myös Soikkanen 1991 s 15–43; Suomen työväenliikkeen historia s 259–261; Voionmaa 1971 s 401 (myös lainaus).

tilaisuudessa hyvää vastakaikua siksi, että hän toisaalta arvosteli mennyttä, sota-ajan politiikkaa ja joitakin isänmaallisuuden erikoisia piirteitä, mutta ei toisaalta tuominnut kokonaisuudessaan aivan kaikkea aiempaa. Hän onnistui valamaan tilaisuuden 150 osallistujaan uskoa tulevaisuuteen. Jopa 40 ilmoittautui saman tien alustavasti jäseneksi. Jatkossa ASY yritti Soikkasen mukaan löytää keskitietä SKDL:n ja ”menneisyyteen ankkuroituneiden” välissä, joskaan ei ilman ongelmia.

Muutamaa kuukautta myöhemmin syntyi Turkuun helsinkiläisten auttamana vastaavanlainen akateemisten nuorten järjestö. Kaksikielinen yhdistys aloitti parinkymmenen jäsenen voimin, mutta määrä kasvoi pian toiminnan lisääntyessä.¹⁰¹

Kerrottakoon tässä, että joitakin vuosia myöhemmin Turun akateemiseen sos.dem. yhdistykseen siirtyi ammattiyhdistysväen sos.dem. yhdistyksestä ahkerana iltaopiskelijana tunnettu Mauno Koivisto. Yhdistystehtävien ohella hänellä riitti tarmoa myös TSL:n opintokerhon vetämiseen sos.dem. kunnallisjärjestön parissa, Pulinakerhossa.¹⁰² Myöhempi arvio tosin oli, että Koiviston kerhossa esittämät aiheet ja mielipiteet menivät kuitenkin monesti ”ohi läsnäolevien ymmärryksen”.¹⁰³ Hänestä tuli sittemmin myös yhdistyksen puheenjohtaja, ja hänen aikanaan nimeksi vaihdettiin Turun sos.dem. opintoväen Ursin-seura. Syksyllä 1957 hänen aloitteestaan kaupungissa organisoitiin TSL:n pariin opintotoimintaa, joka mielenkiintoisella tavalla tähtäsi järjestötutkimuksen ja luottamusmiestutkimuksen aikaansaamiseen. Noihin aikoihin Koivisto moitiskelikin yleisesti opiskelun vähäisyyttä sos.dem. liikkeessä.¹⁰⁴

”Sasu pistelee...”

Sodan jälkeisessä ”sekamelskassa”, kuten Voionmaa puoluekokouspuheessaan ajankohtaa luonnehti, tapahtui kaikenlaista. Tällaistaikin oli vielä nähtävä: eduskuntaan palannut Yrjö Räisänen, kuutonen, hyökkäsi eduskunnassa joulukuun alussa 1944, ja vielä uudelleen huhtikuussa 1945, kiivaasti sotavuosien ulkoasiainvaliokuntaa ja suoraan myös sen puheenjohtajaa, kansanedustaja Väinö Voionmaata vastaan. Hän väitti joulukuussa, ettei valiokunta ollut täyttänyt velvollisuuksiaan – mitä hän sitten niillä tarkoittikaan – ja vaati välittömän tutkimuksen tekemistä Voionmaan johtaman valiokunnan edesottamuksista sodan ajalta.

Voionmaa pysyi Aimo Halilan mukaan vanhan yhteistyökumppanin syytöksistä huolimatta rauhallisena. Ulkokuoren sisällä saattoi kyllä kuohua, kun pitkäaikainen TSL-toveri, liiton entinen varapuheenjohtaja käytteli tunnetusti terävää sanansäiläänsä. Voionmaa totesi, että kansakunnan oli

¹⁰¹ Soikkanen 1991 s 36–37, 124–125, lainaus s 37.

¹⁰² Koivisto oli tosin jo 1948 todennut Turun sos.dem. kunnallisjärjestön kokouksessa, että opintokerhot olivat ”kankea tapa opiskella” (Bergholm 2020 s 289). Se lienee näkökulmakysymys.

¹⁰³ Jukka Nevakivi: Pankissa ja politiikassa 1958–1981, teoksessa Pitkä linja. The Long Perspective. Mauno Koivisto. Valtiomies ja vaikuttaja. Statesman. Toim. Keijo Immonen. Helsinki: Kirjayhtymä 1993 (Nevakivi 1993) s 16, myös lainaus.

¹⁰⁴ Koivisto 1997 s 32–33; Kyllä se siitä s 39.

luonnollisesti tutkittava suurten onnettomuuksien syytä, mutta tällaista ei voitaisi välittömästi tehdä aineiston puutteiden takia. Ratkaisu oli tilanteessa parasta jättää Suomen kansalle, millä hän viittasi tuleviin maaliskuun 1945 eduskuntavaaleihin.¹⁰⁵ Lausumassa oli aivan samaa kaikua kuin marraskuun lopun puoluekokouspuheenvuorossakin.

Räisänen kirjoitti arvostelevaan sävyyn ulkoasiainvaltiokunnan kertomuksesta vuodelta 1943 myös *Vapaaseen Pohjolaan*. ”Sasu Punanen viettävä pistelee”, harmitteli Voionmaa joulukuisessa kirjeessään 1944 pojalleen. Lehtitekstissä Sasu syytti valiokunnan sosialidemokraatteja ja samalla koko sos.dem. eduskuntaryhmää, ”vanhuuden heikkoja” edustajia, mutta oli kuitenkin valmis päästämään heidät vähemmällä rangaistuksella tai kokonaankin ilman rangaistusta sotasyllisyydestä.¹⁰⁶

Ulkoasiainvaliokunnassa ryhdyttiin hieman myöhemmin selvittämään sotavuosien ulkopoliittisia ratkaisuja ja päätöksentekoa. Oli ymmärrettävää, että niin lähellä sodan tapahtumia ja vajavaisin lähdeaineistoin ei ollut mahdollisuutta mihinkään perusteelliseen tutkimukseen. Aihepiiri kyllä kiinnosti Voionmaan kaltaista historiantutkijaa, joka oli jatkuvasti koonnut pojalleen Tapiolle henkilökohtaista havaintomateriaalia ja muistiinpanoja, monesti tapahtumien ytimeistä.

Myöhemmin, esimerkiksi maaliskuussa 1946, Voionmaa palasi näihin aiheisiin eduskuntapuheenvuoroissaan. Hän muun muassa viittasi sotavuosien ristiriitoihin hallituksen ja sotilasjohdon välillä. Käytettävissä olleet tiedot olivat olleet epävarmoja, huhuja ja väittämiä oli paljon, hallitusmiehillä oli ollut pakkomielteitä, Saksaan oli uskottu liikaa. Kaiken kaikkiaan hänestä Suomi oli ollut ”kovan kohtalon syytön uhri”, eikä se olisi millään tavoin voinut välttyä maailmansodan kärsimyksiltä.¹⁰⁷

Elokuun alussa 1946 Voionmaa tarttui pojalleen Tapiolle kirjoittamassaan aika sapeksissa kirjeessä jälleen sotavuosiin ja niiden taustoihin. Teksti oli nyt kiukkuisempaa ja suorasukaisempaa kuin julkiset puheenvuorot, kuten oli ollut niin monesti aiemminkin. Siihen sisältyi myös jonkin verran ristiriitaa juuri edellä kirjattuun verrattuna.

”Kaikki lähtenyt v:n 1939 taitamattomasta politiikasta, jota johtivat harhaan typeryydessään ja ymmärtämättömyydessään Eljas Erkko, K. Cajander (ikävä sanoa), presidentti Kallio (surullista!), puhumattakaan Tannerista, Kekkosista ja muista.” Voionmaa sanoi itse hypänneensä ”pois kärryiltä”, kun näki että talvisotaan oltiin menossa; hän ei halunnut uuteen hallitukseen. Ehkä hieman yllättäen hän samalla kirjeessään väitti kärkevästi, että koko onneton sota-aika oli ollut ”agraarien sotaa, maalaisliittolaisten politiikkaa”. Ja siitä tuli viimein saada loppu, ”niinkuin

¹⁰⁵ Halila s 339.

¹⁰⁶ Voionmaa 1971 s 403–404, lainaus s 404; myöhemminkin Voionmaa totesi Räisäsen olevan kuutosista ”pahasuisin”, vaikka puhuisi oikeistakin asioista (s 406).

¹⁰⁷ Halila s 340.

agraariterrorismista maapolitiikassamme”.¹⁰⁸

Varmasti tämän poikkeuksellisen jyrkän ”vuodatuksen”, kuten hän itsekin tekstiä kutsui, taustalla oli monia ajankohtaisia poliittisen keskustelun ärsykeitä. Yksi ilmeinen esimerkki: maalaisliiton Urho Kekkonen oli ollut yksi niistä kolmesta kansanedustajasta, jotka vastustivat eduskunnassa talvisodan rauhansopimusta, sitä, jota Voionmaakin oli ollut vaivalla hieromassa. Ja nyt Kekkonen oli sodan jälkeen kuitenkin näkyvästi esillä uuden ulkopoliittisen suuntauksen edustajana. Muistettakoon lisäksi tässäkin, että vasta paljon myöhemmin alkoi tulla esille Suomen sotavuosiin liittyviä ja taustoja valaisevia asiakirjoja. Perusteellista tutkimustakin on sittemmin tehty.

Entinen jatkosodan rintamamies, tasavallan presidentti Mauno Koivisto tarttui puheessaan puolustusvoimien lippujuhlan päivän paraatin yhteydessä vuonna 1993 omalla tavallaan muutamisiin näkökohtiin, jotka olivat askarruttaneet esimerkiksi Väinö Voionmaata välittömästi sodan jälkeen. Koiviston näkemyksen mukaan ”kaikki maan johdon tekemät tärkeät valinnat – silloin kun valinnanvaraa oli – tehtiin oikein”. Ja lisäksi vielä: ”Päätösten pohjana ollut tieto oli aina puutteellista, tulevaisuus tuntemattomana edessä, mutta ratkaisuja oli tehtävä. Ne tehtiin vastuuntuntoisesti ja kansan parhaaseen pyrkien.”¹⁰⁹

Oittisen ohjelma

Sivistysliiton sihteeri R. H. Oittinen hahmotteli liiton 25-vuotisjuhlan ja samalla edustajiston syyskokouksen puheessaan marraskuussa 1944 niitä lähiajan käytännöllisiä tehtäviä, mitä liitolla hänen mielestään nyt oli edessään. Puheenvuoron taustalla olivat myös liiton toimistossa ja varmasti Voionmaankin kanssa käytyt pohdiskelut uudesta tilanteesta. Jonkin verran samoja aineksia oli jo aikaisemmin ollut esillä *Työläisopiskelijassa* järjestösihteeri Viljo Kososen kirjoituksessa.¹¹⁰

Oittisen puheenvuoron ensimmäisenä kohtana oli ”sodan aiheuttamien vaurioiden korjaaminen vapaiden opintoharrastusten alalla”. Järjestöt tuli saattaa nopeasti toimintakykyisiksi siten, että ne voivat ottaa kotiin ja järjestöelämään palaavat rintamamiehet vastaan ”oikealla tavalla”.

Lukija voi kohdallaan miettiä Oittisen myönteisesti, jos kohta samalla monimielisesti muotoiltua vastaanottamisen ajatusta. Oikeita tapoja saattoi olla montakin riippuen esimerkiksi siitä mikä oli siviilinä toimintaan palaavan soturin oma suhde käytyihin sotiin ja niiden lopputuloksiin. Toimintakykyyn tarjosivat haasteita lisäksi edelleen jatkunut niukkuus ja säännöstely, laajentunut

¹⁰⁸ Voionmaa 1971 s 452.

¹⁰⁹ Mauno Koivisto 1998 s 213–214, lainaukset s 214.

¹¹⁰ Viljo Kosonen: Sivistystyöjärjestöjemme asemasta, tehtävistä ja mahdollisuuksista. *Työläisopiskelija* 8/1944: viipurilaissyntyinen Kosonen oli käynyt Työväen Akatemian 1932–33 ja toiminut lehtimiehenä, Akatemian ja työväenopistojen luennoitsijana sekä kerhotoiminnan vetäjänä Kuopiossa ennen siirtymistään 33-vuotiaana TSL:n palvelukseen 1944. Kaksi vuotta myöhemmin hän siirtyi Työväenopistojen liiton sihteeriksi. (*Työläisopiskelija* 9–10/1965).

asuntopula, myös esimerkiksi paikoin koetut kitkat kantaväestön ja siirtoväen kesken. Näistä Oittisen ei tarvinnut edes ääneen mitään mainita, ei myöskään välirauhansopimuksen edellyttämistä, osin ongelmallisista ratkaisuista.

Oittinen puhui lisäksi paljon ”vaikean nuorisoprobleeman hoitamisesta”. Aiheeseen hän oli viitannut jo alkusyksyn kirjoituksessaan. Nuorisolla oli ollut sodan aikana niukalti aikaa perehtyä ”hyviin harrastuksiin” ja nyt alkanut ”huvitteluvimma uhkaa temmata pyörteisiinsä suuret nuorisojoukot”. Joku kuulijoista – tai myöhemmin *Työläisopiskelijan* lukijoista – saattoi vielä muistaa V. J. Kostiaisen samansuuntaiset, parinkymmenen vuoden takaiset varoituksen sanat liiallisesta innostumisesta tupakansavuisiin huveihin. Aatteellisen tarjonnan ja korkeatasoisen juhlatoinnin lisäksi nyt oli huolehdittava myös nuorison ammattikasvatuksesta.

Sotavuosina ei ollut saanut järjestää tansseja, vaikka kyllä sellaisia, nurkkatansseja, olikin pienimuotoisesti kaikessa hiljaisuudessa jonkin verran. Nyt tanssiaisille oli hyvin suurta kysyntää.¹¹¹ Tanssilavoja rakennettiin kiireellä monen kylän kulmille, missä ei muuten ollut esimerkiksi seurantalaja tarjoamassa tanssimahdollisuuksia. Kun tähän mahdollisesti liittyivät illan hämärtyessä myös kuningas alkoholi, kireät hermot ja herkästi nousevat nyrkit, ehkä jopa sodasta luvatta mukaan tarttunut taskuase, saattoi nähdä mihin kaikkeen Oittinen huvitteluvimman pelottavalla otteella kenties tulevia aavistellen äärimmillään viittasi. Sotavuosien jälkeen tapahtuikin paljon väkivaltarikoksia.

TSL:n tuli Oittisen mukaan myös paneutua tarmokkaasti opintotoiminnan edellytysten parantamiseen. Opinto-ohjaajakoulutusta oli lisättävä, kerhotoiminnan neuvonta oli saatava jatkuvaksi. Aikaisemmat opastusmatkat olivat olleet ”köyhyyden aiheuttamaa hajanaista pikku näpertelyä”, Oittinen kuvaili varsin suorasukaisesti. Opintotyö tarvitsi lisää nimenomaan paikallisia neuvoja ja mahdollisesti liitolle uuden piiriä.

Opintoaineissa Oittinen nosti esiin uuden kasvaneen kiinnostuksen sosialismia kohtaan. Sen vuoksi tarvittiin uusia opintosuunnitelmia ”sekä yleisestä teoreettisesta sosialismista että sosialistisista käytännöllisistä suunnitelmista”. Tässä hän selvästikin viittasi sosialidemokraattien perinteisesti harrastaman sosialismin tai marxilaisuuden pohdinnan ohella myös itäiseen naapurimaahan ja siellä vallinneen yhteiskuntajärjestelmän käytännön toimintaan. Monet liiton aikaisemmista opintosuunnitelmistakin edellyttivät uusimista ja kirjeopisto kehittämistä. Oittinen toivoi vielä, että opintokerhoille voitaisiin etenkin työväentaloilla muodostaa erityisiä ”opintokoteja”, erityisiä tiloja, joita käytettäisiin ainoastaan sivistystyöhön.¹¹²

¹¹¹ Esimerkki Helsingistä: syksyn 1944 kuluessa pelkästään Messuhallissa järjestettiin muiden tilaisuuksien ohella kymmenkunta kertaa erityiset suurttanssiaisit, joihin osallistui yhteensä yli 50 000 tanssijaa (Helsinki 1945 s 106, Samu Nyström).

¹¹² Tällaisia tiloja oli useita Ruotsissa, kun aina ei ollut mahdollista opiskella työväentalolla (R. H. Oittinen: Opintokodit työväen sivistystyön työssijoiksi. *Työläisopiskelija* 8/1944).

Kaiken kaikkiaan sihteeri Oittisen esittämä kokonaisohjelma oli katsauksenomaisenakin huomattavan laaja, suorastaan liiton koko toimintakulttuurin ravisteleva. Puheenvuoron avaamat näkymät olivat avaria ja samalla vaativia siinä uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa, missä nyt oli koko maa, ei vain TSL. Oittinen myönsi, että hänen kaavailemansa toiminnan kehittäminen edellyttäisi runsaasti enemmän varoja yhteiskunnalta. Hän katsoi lisäksi Sivistysliittoa laajemmalle ja viittasi myös muiden sivistysjärjestöjen tehtäviin ja tarpeisiin: valtion tuki maan kaikille sivistyksellisille keskusjärjestöille oli saatava riittäväksi. Kuntien tuli tukea paikallista sivistystyötä muun muassa tiloja ja opintovälineitä tarjoamalla. Työväenjärjestöjen tehtäväksi jäisivät lähinnä ”kulttuuripoliittinen toiminta sekä uusien sivistyksellisten aloitteiden tukeminen”.¹¹³

TSL:n vaikutuksen laajentamiselle oli sodanjälkeisessä, murroksenomaisessa tilanteessa uutta perustaa, todellista tilausta, voi puheenvuorosta todeta. Sen R. H. Oittinen hyvin oivalsi ja siltä pohjalta hänen laajat opiskelunäkymänsä nousivat.

Samoja asioita mistä Oittinen puhui Sivistysliiton maanlaajuisella tasolla, ajateltiin myös paikallisesti, monellakin paikkakunnalla. Otettakoon työväen paikallisesta aloitteellisuudesta tässä vain yksi esimerkki.

Hämäläinen Herajoen työväenyhdistys järjesti jo lokakuussa 1944 talollaan viikon kestäneen varhaisnuorisotyöntekijäin kurssin. Jokaisena iltana oli oma luennoitsija: TUL:n Toivo Mustonen, TSL:n Arvi Hautamäki ja Vieno Hamari, raittiusliiton Yrjö Saarinen sekä TSL:n paikallinen järjestöohjaaja Vieno Sinisalo ja kansanedustaja Väinö Sinisalo. Päätösjuhlassa sai 20 nuorta todistuksensa. Mainittakoon, että Laila ja Veikko Sinisalo olivat niiden nuorten ohjaajien joukossa, jotka sittemmin perustivat Herajoen lasten ja nuorten raittiusosaston (myöh. Herajoen päivän nuoret).¹¹⁴

Muutakin avartumista tapahtui. Heti toisen maailmansodan päätyttyä alkusyksyllä 1945 lähetti Helsingin yliopiston ylioppilaskunta TSL:n toimikunnalle kirjeen ehdottaen yhteistyötä akateemisen ja työläisnuorison välillä. Aloite tuottikin tuloksen. Taustalla oli sekin, että sekä kommunistien ASS että sosialidemokraattien ASY olivat jonkin verran kasvattaneet jäsenmääriään opiskelevan nuorison parissa, ja niiden toiminta oli vilkastunut. Ne eivät olleet ainoat poliittiset opiskelijoiden järjestöt, uutta poliittista heräämistä oli laajemmaltikin AKS:n kadottua

¹¹³ R. H. Oittinen: Työväen Sivistysliiton käytännöllisiä lähiajan tehtäviä. Työläisopiskelija 9/1944, myös lainaukset; alkuperäinen puheteksti on edustajiston syyskokouksen 24.11.1944 pöytäkirjan liitteenä. Kasvaneesta rikollisuudesta esim. Nevakivi 1984b s 164–166; ks. myös rinnastuksena esim. Aseveliliiton huolia ”kotiuttamiskauden henkisistä vaaroista”, henkisestä sopeutumisesta ja mm. ammattikoulutuksesta Kulha s 228–231, lainaus s 228. Huolta kasvavasta nuorisosta ilmaisi moni muukin, esim. aivan toisaalla myös SKP (ks. SKP:n asiakirjoja s 46–47); SKDL vaati työhön juopottelun vastustamiseksi 1. liittokokouksensa julkilausumassa 1946 (Paremmat elämän puolesta s 150–154).

¹¹⁴ Herajoen työväenyhdistys s 51. On paikallaan myös mainita, että tulevan näyttelijän Veikko Sinisalon (1926–2003) ilmeisesti ensimmäinen julkinen esiintyminen lausujana tapahtui 17-vuotiaana elokuussa 1944 Hämeen sos.dem. piirin kesäjuhlassa Riihimäellä (s 50).

julkisuudesta. Toisaalla Sivistysliitonkin toiminta oli nopeasti laajentunut, ja opintokerhoihin tarvittiin osaavia ohjaajia. Ylioppilaskunnan näkökulmasta kysymys oli myös eri yhteiskuntapiirien lähentämisestä toisiinsa.

TSL ja ylioppilaskunta asettivat lokakuussa 1945 yhteisen toimikunnan kehittämään asiaa. Liiton edustajina olivat professori Väinö Voionmaa, Työväen Akatemian opettaja Arvi Hautamäki, maisteri Aira Kolula ja osastopäällikkö Yrjö Kallinen. Ylioppilaskunnasta oli mukana hallituksen jäseniä sekä osakuntien kuraattoreita. Yhteistoiminta saatiin alulle seuraavan vuoden alussa. Seurauksena oli ainakin muun muassa Helsingin työväentalolla järjestetty keskustelutilaisuus sekä ylioppilaskunnan edustajien vierailu Työväen Akatemiaan huhtikuussa 1946. Ylioppilaskunnan historiaa tutkinut Laura Kolbe mainitsi kuitenkin, että jo vuoden 1947 alkupuolella jouduttiin toteamaan yhteistoiminnan jääneen odotettua vähemmäksi. Lisäksi vasemmistolaisten järjestöjen kannatus jäi pienestä hetkellisestä noususta huolimatta verraten vaatimattomaksi akateemisen yliopistonuorison parissa.

Mainittakoon, että SAK järjesti marraskuussa 1947 Aulangolla kolmen päivän mittaisen tapahtuman, jossa yliopisto-opiskelijoille kerrottiin ammattiyhdistysliikkeestä. Opiskelijoita oli paikalla maan kaikista korkeakouluista noin 50. Keskusteluissa ilmeni opiskelijoiden ja ay-väen edustajien kesken suuriakin erimielisyyksiä, mutta joka tapauksessa opiskelijoille selkeytyi ammattiyhdistysliikkeen toiminnan merkitys.¹¹⁵

Avaus suomalaiseseen korkeakoulumaailmaan oli varmasti ainakin Väinö Voionmaalle mieluisa yritys, vaikka se sitten tuottikin vähänlaisesti varsinaisia villoja. Liiton uusiin haasteisiin kuului myös laajentuva kansainvälinen yhteydenpito, joka tuli sitten lisääntymään etenkin 1950-luvun puolella.

¹¹⁵ Järvinen s 95–96; Laura Kolbe: Sivistyneistön rooli. Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1944–1959. Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunnan historia 5. Helsinki: Otava 1993 (Kolbe 1993), s 44–47, 58–61.